

Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі

Қайнар университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

университета Кайнар

---

2 басылым

АЛМАТЫ
ҚАЙНАР АКАДЕМИЯСЫ
2022

ISSN 2226-1052

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ, ПУБЛИКУЕМЫХ В «ВЕСТНИКЕ УНИВЕРСИТЕТА КАЙНАР» И В ЖУРНАЛЕ «КАЗАХСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ»

Объем статьи – 5-8 страниц, набранных на компьютере 12 шрифтом через один интервал с соблюдением издательской рамки (поля – 3см слева, 2 см снизу и сверху, 1,5 см справа). Необходимы аннотация и ключевые слова на языке статьи, список используемых источников указывается в конце статьи по мере цитируемости, ниже на казахском (түйін), русском (резюме), английском (summary) языках с включением названия статьи на соответствующем языке. Магистранты, докторанты предоставляют рецензию на статью.

К статье прилагаются следующие сведения об авторе (авторах): фамилия, имя, отчество; ученая степень и звание; место работы и должность или место учебы; служебный и домашний адреса; номера служебного и домашнего телефонов, электронный адрес.

Рукописи статей передаются в редакцию журналов лично автором, или нарочным, на бумажном и электронном носителях (диск).

Ответственность за концептуальное содержание статьи несет автор (авторы). Редакционный Совет оставляет за собой право публикации, редактирования или отклонения рукописи. Рукописи статей не возвращаются, не рецензируются и не восстанавливаются. Ссылка при перепечатке на наше издание обязательна.

ВЕСТНИК УНИВЕРСИТЕТА КАЙНАР

- 07.00.00 –Исторические науки**
- 08.00.00 –Экономические науки**
- 09.00.00 –Философские науки**
- 10.00.00 –Филологические науки**
- 12.00.00 –Юридические науки**
- 13.00.00 –Педагогические науки**
- 19.00.00 –Психологические науки**
- 23.00.00 – Политические науки**

КАЗАХСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ

- 07.00.00 –Исторические науки**
- 09.00.00 –Философские науки**
- 23.00.00 –Политические науки**

Журналы выходят ежеквартально.

Статьи принимаются по адресу: ул. Сатпаева 7а.

Справки по тел. 87272558673; e-mail: editor@journal-kainar.kz

Сайт журнала: https://www.kainar-edu.kz/ru/831-zhurnaly_kajnar

**ҚАЙНАР УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
УНИВЕРСИТЕТА ҚАЙНАР**

ISSN 2226-1052
№2-2022

1997 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 1997 года
Выходит 4 раза в год

Учредитель: Академия Кайнар

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Курманалиев К.А. – *главный редактор*, доктор филол. наук, академик КазНАЕН, чл.-корр. НАН РК
Еркинбекова М.А. – *ответственный редактор*, кандидат психол. наук, доцент, академик МАИН

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Нысанбаева А.Н. – доктор философских наук, академик НАН, *председатель*
Омаров Е.С. – профессор, академик КазНАЕН, *зам. председателя*
Еркинбекова М.А. – кандидат психологических наук, академик МАИН, *ответственный секретарь*

ЧЛЕНЫ СОВЕТА:

Абдильдин Ж. – доктор философских наук, профессор
Айдаралиев А.А. – д.м.н. академик АН КР, ректор Международного Университета Кыргызстана.
Албагли Клод. – профессор экономики, директор института СЕДИМЕС (Франция)
Ахметов А.К. – доктор педагогических наук, профессор
Апахаяев Н.Ж. – кандидат юридических наук, профессор
Баймаханов М.Т. – доктор юридических наук, профессор
Бижанова А.Р. – доктор юридических наук, Академия МВД
Гества К. – профессор Тюбингенского университета (Германия)
Григорьев В.К. – доктор исторических наук, профессор Российского государственного гуманитарного университета (Россия)
Деливанис-Негрепонти Мария – профессор экономики, экс-ректор университета Кесолоники, Греция
Жумагулов К.Т. – доктор исторических наук, профессор
Зайниева Л.Ю. – доктор политических наук, профессор КазНТУ им.К.Сатпаева
Иришев Б.К. – доктор экономических наук, профессор
Каиржанова С.Е. – доктор юридических наук, профессор
Каложнова Е. – директор Центра евро-азиатских исследований Редингского университета (Великобритания)
Козлов Г.Я. – доктор исторических наук, профессор, зав.кафедрой политологии Рязанского государственного университета (Россия)
Құрманғали-Чакыроғлы А.А. – кандидат филологических наук
Маклин Дж. – профессор, председатель Правления международного совета по исследованию философии и ценностей в Вашингтоне (США)
Марк Ришево – профессор юриспруденции, Университет Пуатие, Франция
Маусымбаев С.С. – доктор педагогических наук, профессор
Мусаев К.М. – доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Института языкознания РАН (Россия)
Нгуен Чонг Тьуан – профессор, директор Института философии (Вьетнам)
Нигард Х.А. – Директор центра международных исследований Редингского Университета (Великобритания)
Оразбекова М.С. – доктор филологических наук, профессор
Перленбетов М.А. – доктор психологических наук, профессор
Романова Н.В. – доктор политических наук, профессор КазНПУ им. Абая
Рустемова Г.Р. – профессор, док юридических наук, Академия МВД
Сапарбаев А.Д. – доктор экономических наук, профессор, почетный академик НАН РК
Саметова Ф.Т. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Сластенин В.А. – доктор педагогических наук, профессор Московского государственного педагогического университета (Россия)
Сулайманова Р.Т. – профессор, директор Института целевой подготовки педагогических кадров при Кыргызском Национальном университете имени Баласагына (Кыргызстан)
Тлеуов Т.Х. – доктор исторических наук, профессор, академик КазНАЕН
Токсанбаева Н.К. – доктор психологических наук, профессор
Токпанова К. – доктор технических наук, профессор
Узакбаева С.А. – доктор педагогических наук, профессор
Хафизова К.Ш. – доктор исторических наук, профессор
Ходоштия Ален – профессор политологии, институт Менеджмента Канады
Шабельников В.К. – доктор психологических наук, профессор, зав. кафедрой социальной и пед. психологии им. Л.С.Выготского Российского государственного гуманитарного университета (Россия)
Шерьяданова Х.Т. – доктор психологических наук, профессор
Чжна Шаохуа – доктор философии, профессор, президент Всемирного конгресса глобальной цивилизации, Китай

Свидетельство №43
от 10.04.1996 г.

Национального Агентства по
делам печати и массовой
информации Республики
Казахстан

Издательство
Академии Кайнар

Адрес:

г.Алматы, ул.Сатпаева 7а,
тел: 255-86-72, 87016252626

Факс: (7272) 558366

E-mail: editor@journal-kainar.kz

Сдано в набор 23.06.2022.

Подписано в печать
27.06.2022.

Бумага офсетная.
Гарнитура «Таймс».
Усл.печ.л. 8,5.
Усл.кр.отт. 8,7.
Уч.-изд.л. 8,3.
Тираж 500 экз.

Отпечатано в типографии
Академии Кайнар
Ответственный – Бакыт Б.

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ	
Хушкельдиева С.Б. - ДАРЫНДЫ БАЛАЛАР ДАМУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ	5
Мухитденова А.Т., Самбетова А.Б. - ОСОБЕННОСТИ И ПРИНЦИПЫ ПРЕПОДАВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ ДИСЦИПЛИН В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ	15
Бердикожаяева Г.Ж. - АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛТАНУ ҒЫЛЫМЫ	20
Бейбітова Р.А. - ЖАСӨСПІРІМДІК КЕЗЕҢНІҢ ОНТОГЕНЕЗДЕ АЛАТЫН ОРНЫ МЕН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ РӨЛІ	26
ТАРИХ, САЯСАТТАНУ, ӘЛЕУМЕТТАНУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТАНУ	
Қыстаубеков Б. - КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫ НЕМЕСЕ ҚОҒАМҒА ҚАРСЫ ӨЗГЕ ДЕ ӘРЕКЕТТЕРДІ ЖАСАУҒА ТАРТУДЫ САРАЛАУДАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР	31
Турсынбаева Г.И., Джардемев Д.А. - ПОНЯТИЕ АКЦИОНЕРНОГО ОБЩЕСТВА И ЕГО МЕСТО В СИСТЕМЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	36
ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР	
Укунов А.Н. - МЕТОДИКИ ОЦЕНКИ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ БАНКОВ	43
Найзағараева А.А. - ORACLE-ДЕ ДЕРЕКҚОРЫН ӘКІМШЛЕНДІРУ МҮМКІНДІКТЕРІ	56
Найзағараева А.А. - ПРОБЛЕМНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЕ ЯЗЫКИ	61
Укунов А.Н. - ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ОЦЕНКИ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ	66
Абенова А.К., Дабылтаева Н.Е. - ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКСПОРТЫН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ЭКСПОРТТЫҚ СТРАТЕГИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	74
Джанегизова А.С. - «ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКА» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	82
Джанегизова А.С. - ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ В ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ	87

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ

ҒТАХР: 15.81.99

ДАРЫНДЫ БАЛАЛАР ДАМУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Хушкельдиева С.Б.,
Психология магистрі, «Кайнар» колледжі

***Аннотация.** Бүгінгі таңда дарынды балаларды анықтап, дамуына олардың потенциалды мүмкіндіктерін жүзеге асуына әлеуметтік, педагогикалық, психологиялық міндеттер болып табылады. Дарынды балалар – бұл, әрине құндылық. Осыған байланысты теория мен практикада дарындылық феноменін, дарынды балалардың мәселелерін зерттеу қызығушылығы тез артып отыр. Дарындылық феноменін зерттеу қызығушылығы сонау ежелгі ғасырларда жатыр. Халық даналығындағы – мақал-мәтелдер жинағы, ұлы адамдардың ойлары бар әдебиеттеріне сүйенсек, таланттылық, данышпандылық деген ұғымдарға түрлі кезеңдерде де көңіл бөлген. Философтар, жазушылар, суретшілер, музыканттар, психологтар, педагогтар, дәрігерлер және тағы басқалар өз жұмысының ақиқатын іздеуге жұмсады, өйткені қабілеттерге көңіл аудару – қоғамдық және ғылыми таным объектісі болып табылады.*

***Түйін сөздер:** дарын, дарынды балалар, теориялар, феномен, дарындылық психологиясы, кезеңдері.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ОДАРЕННЫХ ДЕТЕЙ

Хушкельдиева С.Б.,
Магистр психологии, колледж «Кайнар»

***Аннотация.** Сегодня социальные, педагогические и психологические задачи заключаются в выявлении и развитии одаренных детей и реализации их потенциала. Одаренные дети, конечно, ценны. В связи с этим растет интерес к теории и практике изучения феномена таланта, проблем одаренных детей. Интерес к изучению феномена таланта восходит к глубокой древности. Согласно народной мудрости - сборнику пословиц, литературных размышлений великих людей, понятиям таланта и мудрости уделялось внимание в разное время. Философы, писатели, художники, музыканты, психологи, педагоги, врачи и другие стремились найти истину своей работы, потому что акцент на способностях является объектом социальных и научных знаний.*

***Ключевые слова:** талант, одаренные дети, теории, феномен, психология таланта, этапы.*

THEORETICAL PROBLEMS OF DEVELOPED CHILDREN'S DEVELOPMENT

Khushkeldieva S.B.,
Master of Psychology, «Kainar» College

***Annotation.** Today, the social, pedagogical and psychological tasks are to identify and develop talented children and realize their potential. Gifted children are, of course, valuable. In this regard, there is a growing interest in the theory and practice of studying the phenomenon of talent, the problems of gifted children. The interest in the study of the phenomenon of talent dates back to ancient times. According to the folk wisdom - a collection of proverbs, the literature of the thoughts of great people, the concepts of talent and wisdom were paid attention at different times. Philosophers, writers, artists, musicians, psychologists, educators, doctors and others have sought to find the truth of their work, because the focus on abilities is the object of social and scientific knowledge.*

***Keywords:** talent, gifted children, theories, phenomenon, psychology of talent, stages.*

Дарынды деген кім? Бұл терминнің ұғымы қандай? Дарындылықтың қандай түрлері бар? Дарынды балалардың өз құрбыларымен, ата-аналарымен, ұстаздарымен, айналасындағылармен қарым-қатынасының психологиялық ерекшеліктері қандай? деген сұрақтарға жауапты осы жұмыс барысында тоқталуға тырысамыз. Бұл жұмыстарды зерттеу үшін біз әрине, осы мәселелердің даму тарихына тоқталғанды жөн көрдік. Ежелде, тарихқа көңіл бөлсек, болашақта қате жібермеуге тырыса келе, дарынды балалардың тәрбиесіндегі теория мен практиканы даму мен жетілдіруі “талант”, “данышпан”, “дарынды”, “дарынды балалар”, “интеллект”, “шығармашылық”, “қабілеттер”, “қызығушылықтар” және т.б. осы ғылыми жұмыстарда қарастырылады. Жалпы дарындылықты зерттеу тарихын бірнеше кезеңдерге бөлуге болады.

Бастапқы кезең – дарындылықты зерттеу бастамасы басқа ғылым салалары сияқты философия қойнауында жатқан. Алғаш философияда “талант”, “данышпан” деген ұғымдар кеңінен қолдана бастады. Ертеде, ұлы адам, данышпан – құдайдың берген бақытты адамы болып есептелген. Философиялық және энциклопедия сөздіктерінде “талант” деген сөздің екі ұғымын байқауға болады: 1) талант- жоғарғы қабілеттер, белгілі бір салада қол жеткізген дарындылықтың жоғарғы сатысы, ал 2) талант (гректің *talanton*, - таразы немесе салмақ) делінген. Ежелгі Гректе, Египет, Вавилон, Персаның ең ірі салмақты және ақшалы-есептік бірлігі болып табылады. Тарихи жағдайда екінші мағынасына қызығушылық тудырады, яғни талант – Ежелгі гректердің құрылуына байланысты мәдениеттің антикалық түріндегі ұғым. Осыдан талант сол кезеңде адамның құндылығы ретінде анықталған, оның нағыз өлшемі болып табылған. Антика кезеңінде адамның таланты ұғымы біруақытта данышпан және пері деген ұғымдармен байланысты болған, данышпан (латын сөзінен аударғанда “*genius*” - жан) ұстаз, әулие, қорғаушы деген сөзінен шыққан [1].

Шынында да адам даму тарихында “жақсы данышпан” туралы мысалдармен қатар “қатыгез данышпандар” өздерінің жоғары ақыл-ой мүмкіндіктерін саяси шешімдерде тиімді пайдалану арқасында көптеген адамдардың өліміне әкеліп соқтырды. Оларға: Нерон, Иван Грозный, А.Гитлер, В.И.Сталин және т.б. жатқызуға болады.

Ежелдің ұлы философтары Аристотель, Гераклит, Гиппократ, Демокрит, Пифагор, Платон, Сократ сонымен қатар А.Баумгартен, И.Кант және т.б. адамдар арасындағы жеке айырмашылықтарды жақсы түсінді және де бұл айырмашылықтар жас кезде жиі көрінеді, сондықтан да олардың еңбектері көптеген қызықты фактілерден, бақылаулардан тұрады. Дегенмен, қабілеттердің ерте диагностикасы мен дифференсация мәселесі сол кезде талап етілмегендіктен философтарға данышпандылық табиғатын зерттеу, бұл шығармашылықтың жалпы философиялық мәселесі ретінде қажет болды. Платон былай деген: “... ақын білім мен өнерден емес, құдайдың алдын ала анықтауы және төзімділік сапасынан тудырады” [2]. Осы ойды Демокрит те қолдаған.

Ұлы ойшыл И.Кант “данышпан деп – дарындылықтың ең жоғарғы сатысы, ол тек өнерде ғана ғана мүмкін “деген. Бұл оймен келіспегендер де болды. Неміс психологі Фреберс “данышпандылықты еріктің жігерлігі, сезімнің нәзіктігі құрамайды,

данышпанның негізі - ой [3]. Осының салдарынан ежелгі ойшылдар интуитивті түрде дарындылықтың негізінде ой еңбегі жатыр екендігін сезген.

И.Канттың ойы бойынша “данышпан – оқуға деген қажеттілігі жоқ адам, ол өз бетінше жолын табады және жоғарыға өз білім ақиқатымен, әсемдігімен баратын адам, ал талант – ол үлкен еңбек, еңбек, еңбек” [4].

Бірте, бірте “талант” ұғымы белгілі бір салада қабілеттінің жоғарғы сатысы ретінде мағынаға ие, бұл жерде “қабілеттер” дегенде индивидуалды – психологиялық ерекшеліктер, қасиеттер (психикалық қасиеттер: ойлау, ес, қиял және т.б.), бір немесе бірнеше салада орындалу жағдайының жетістігі болып табылады. Ал данышпандылық талантқа қатынасы бойынша жоғары сатыда орын алады, ғылым немесе өнердегі эпохалық жетістігі арқылы айқындалады [5].

Дарындылықты, данышпандылықты зерттеудің келесі кезеңі – қайта жаңару (XIV-XVI ғ.). Бұл кезеңдерде адамдардың түсінігінде суретші ғылым мен қатар, өнерде де хабары болу керек деген. Скульптор да, музыкант та, композитор да басқа мамандардың өкілдері сияқты өзінің жұмысымен қатар грамматикамен де, риторикамен және де басқа көптеген ғылым салаларымен айналыса алатын болу керек болған [6]. Бұл кезеңде жалпы ғылымға, мәдениетке, өнерге ұмтылу кезеңі болды. Француз философы Д.Дидро данышпандылық табиғаттан берілген, оның жүзеге асуы қоғамға байланысты; білімге байланысты деген. Бұл “алтын” кезеңнің Орталық Европа мен Батыстағы ғылым мен өнер даму тарихында Ф.Бэкон, Т.Кампонелла, Т.Мар, Ф.Рабле, Ч.Уарте және т.б. үлестерін қоса келе, данышпандылық творчестволық индивидуалды ретінде, адам өзінің ішкі мүмкіндіктерін мақсатты бағытталғандығын белсендіре (оған қиял, ес, интуиция және т.б.) осының нәтижесінде бұрын сонды ашылмаған дүниелерді сапалы жаңалықтар ашуға көмектесті. Қайта жаңару кезеңінде дарындылық мәселесін терең философиялық-психологиялық ұғынудың ең алғаш талпынысын испандық дәрігер Ч.Уартенің зерттеулері болды. Оның зерттеулері ең алғашқы бола отырып, антропологиялық ғылым бағытында “дифференциалды психология” ретінде қарастыра, осы мәселені Ч.Уарте төмендегідей негізгі сұрақтарды қойды:

- адамның бір ғылымға қабілетті және басқасына қабілетсіздігін табиғат қандай қасиеттерге ие;

- адамдарда қандай дарындылық түрлері бар;

- әр дарынға қандай ғылым мен өнер сәйкес келеді;

- дарындыны қандай белгілер арқылы білуге болады деген [7].

Интеллект, ес, қиял, негізгі қабілеттер деп белгілеп, Ч.Уарте ғылым мен өнердің әр түрлі саласында медицина, заң, мемлекетті басқару және т.б., оларға дарындылық сәйкес келетін жоғары көрсеткіші 3 қабілеттердің қайсысын олар талап ететіндігінде. Ч.Уарте “олардың араласу негізгі шырындарының ” пропорциясымен осы қабілеттердің әрқайсысын “мидың темпераментімен” түсіндірді. Ч.Уарте таланттың табиғатынан маңыздылығын көрсете келе, оқыту мен тәрбиенің көмегінің әсері мол екенін айта келе, таланттың жеке және жас ерекшеліктеріне көңіл бөліну керектігі жайлы анықтады.

Дарындылықты зерттеудің үшінші кезеңі XVII ғ. ғылымның жекеленуінде, яғни философиялық білімнен педагогика мен психологияның бөлек шығуында, осыған орай адамның психикасы және қабілеттері жеке зерттеу жұмыстарының жолының ашылуында. Осылай келе, данышпандылық құдай мен әлемнің қатынасына, одан әрі биологиялық (тұқымқуалаушылық) және әлеуметтік (орта) ауысуы дарындылықты дамыту теориялық негізде ағартушылық кезеңі XVIII- XIX ғасырлар ортасында орнын тапты. Ағартушылық кезеңдерінде ұлы педагог ойшылдарының Я.А.Коменский, Дж.Локк, Ж.Ж.Руссо, Д.Дидро, К.А.Гельвеции, И.Гербарт, Г.Песталоцци, А.Дистерверг және т.б., баланың дарындылығы мен қабілетінің дамуы сұрақтарына жауап іздеген еңбектері, осы бағыттағы педагогикалық теория мен практикаға үлестерін қосты.

“Дарындылық” ұғымы “дар” сөзінен шыққан құдай берген, бұндай ұғым ағылшын тілінде де кездеседі. Онда “дарындылық” - (giftedness), “дар”сөзі gift. Мысалы: Джон Локк

“Адамның ақыл – ой тәжірибесі ” деген философиялық еңбегінде адам табиғатының негізгі ережелерін төмендегідей қарастырды:

- туа біткен идея болмайды, тану процесі тәжірибеден туады және тәжірибе негізінде жүзеге асады;
- адамның ақылы бастапқыда “таза тақтай ” тәріздес келеді (“*tabula rasa*”);
- сезімде еш нәрсе болмаса, ақылда да еш нәрсе болмайды [8].

Джон Локк баланың туа біткен қасиеттері болмайды десе де, баланың жеке ерекшеліктерін зерттеу керектігі жайлы көрсеткен. Ал, Адольф Дистерверг өзінің педагогикалық теориясында табиғи сәйкестілігі принципіне сүйене келе, сонымен қатар Я.А.Коменский, Ж.Ж.Руссо, Г.Песталоцци, И.Гербарт және т.б. мәдени сәйкестілік принциптерін қолдай келе, тәрбие тек қана баланың табиғатынан емес, сол ел мен уақыттың мәдениетінің деңгейіне де санасуы керек деген. Бұл дегеніміз – А.Дистервергтің ойы бойынша қоғамдық ортаның маңыздылығы баланың таланты мен қабілеттерінің қалыптасуына әсерін тигізеді. Талант пен дарындылықтың көрсеткіші ретінде айналадағы ортаның маңыздылығы өте зор екендігі жайлы К.А.Гельвеций мен Д.Дидро еңбектерінде көрсетілген. Гельвеций өзінің “Ақыл жайлы ” трактатында, талант және оның жоғарғы формасы – дарындылық тектілікке жатпайды: адамның оқуы мен тәрбиесінен, ол өмірдегі қоғамнан анықталады [9]

Осы кезеңде дарындылық мәселесінің ғылыми көрінісінің дамуына зор үлес қосқан неміс классикалық философияның негізін қалаушылар А.Баумгартен, Г.Гегель, И.Кант және т.б. айта кеткен жөн.

Оқушының жеке қабілетінің дамуына, тәрбиесіне ұлы орыс демократтары В.Г.Белинский, А.И.Герцен, Н.А.Добролюбов, Н.Г.Чернышевский және т.б. үлес қосқан. XIX ғасырдың бірінші жартысында ұлы педагогтар Д.К.Ушинский, Л.Н.Толстой, Н.Пирогова, К.А.Вентцель және т.б. адам табиғатының қоғамдық үлесі осы ресей педагогтары да жалғастырды. Осы ағартушылық кезеңдерде негізгі практикалық идея адамды қалыптастыруда тәрбие мен ортаның жағдайының ролі маңыздылығында болды.

Дарынды балалардың дамуы биологиялық және әлеуметтік қатынасының осы ізденулері арқасында “Дарындының таланты, оның заңдары мен салдары” (1869) белгілі кітабы жарыққа шығуына әкеліп соқты, авторы ағылшын психологі Фрэнсис Гальтон болды. Ф.Гальтон атымен дарындылықтың феномені ғылыми зерттеулерімен жаңа төртінші кезеңі байланысты болды. Дарындылық, талант, қабілеттер мәселесін зерттеуді, эмпирикалық амалдың негізін қалаушысы Ф.Гальтон болған. “Тест” деген ұғымды ағылшын тілінен аударғанда *test*- сынақ, адамның түрлі сенсорлық қабілеттерін өлшеу үшін психодиагностикалық әдістер мен құралдарды ойлап тапты. Ф.Гальтонның еңбегінің арқасында дарынды- бұл жоғарғы мән емес, фактілердің жиынтығы, яғни ғылыми эксперименталды зерттеулер, болжамдар және мақсатты бағытталған жұмыстарды дамытуға болады. Ф.Гальтонның еңбегінен кейін қабілеттің психологиялық негізі ғылыми саласы ретінде мәселелер мен әдістемелік амалдарды көрсетілді, оларға мыналар жатады:

- қабілеттің дамуы және олардың детерминанттары. Қабілеттер детерминациясының негізгі звеносы орта мен мұрагерлік қатынасы болып табылады;
- қабілеттердің жалпы және арнайы өзара байланысы;
- индивидуалды психикалық қасиеттерін өлшем әдістері, яғни қабілеттерді өлшеу әдістері құрылуы;
- іс-әрекеттер және қабілеттер [10].

Ф.Гальтонмен біруақытта орыс физиологі И.М.Сеченов адамның творчестволық қабілетіне әлеуметтік жағдай мен тәрбиенің әсері өте жоғары болу керектігі жайлы айта келе, “психологиялық мінездің мазмұнының көпшілігінде 999/1000 тәрбиеге, тек 1/1000 индивидуалдыққа байланысты” болады деген [11].

Келесі дарындылықты зерттеу тарихының бесінші кезеңі эксперименталды психологияның қарқынды дамуына байлаысты болды. Дарындылықты анықтауда түрлі тестер құрылуының жолдарын аша келе дарындылықты бір бағытта зерттеу, ең бастысы

интеллект болды. Оларды зерттегендер: А.Ф.Лазурский, Н.Д.Левитов, Г.И.Россолимо, В.Штерн, В.М.Экземплярский және т.б. Бұл кезең XIX ғасырдың бірінші жартысында дарындылықты даму жолдары дарындылықтың интеллектуалды идеясының өңделуінен шыққандығы. Ақыл-ой дарындылығы мәселесін шешуде сол уақыттағы білім саласында 1911 жылы Дрезден қаласында алғашқы неміс конгресі ұйымдастырылды, сонымен қоса, осы бағыттағы педагогикалық реформалар міндеттері қарастырылды. Осы реформалар салдарынан мектептегі сыныптарды балалардың психологиялық қабілеттеріне байланысты: дарынды балалардың ортадан төмен интелетуалды деңгейлері; орта деңгейлі (IQ = 100); түрлі мамандардың әр түрлі дәрежеге байланысты топтастырылды [12].

“Интелекет” ұғымы тестология кезінен бастап, көптеген психологтардың қолдануы бойынша “дарындылық” сөзі “ақыл-ой дарындылығы” синонимі ретінде қолданылды. Интеллект тестін дарындылық тесті деп атады, ал интеллект коэффициентін IQ – дарындылықтың ақыл-ой көрсеткіші дейді. Ресей психологі Н.С.Лейтестің ойы бойынша: “Бұл шындық: интеллект деп адамның ақыл-ой мүмкіндігінің ядросы, танымдық сфераның мінездемесі ретінде деген” [13].

Келесі алтыншы кезеңде қарастырылған құбылыстың көрінісінің дамуы болып ақыл-ой қабілетінің бағалауының факторлық амалын ағылшын психологі Чарльз Спирменнің еңбегінде көруге болады. Келесі интеллектінің факторлық талдау дәстүрін зертеулерін жалғастырушылары Г.Айзенк, С.Барт, Ф.Вернан, Д.Векслер, Г.Гарднер, Дж. Гилфорд, Т.Келли, Р.Б.Кеттел, Р.Стернберг, Л.Терстоун және т.б.

Жаңа бағыт жетінші кезеңде дарындылықтың идеясын дамуы – интегративті (тұтастылық) амалы, индивид әрекетінің өнімділігіне байланысты. Бұл мәселеге көңіл бөлгендер: Э.Клапаред, Э.Мейман, Г.Ревеш, Г.И.Россолимо, Д.Фреберс, В.Штерн, Х.Эбингауз, В.М.Экземплярский және т.б. болды. Неміс психологі В.Штерн тұлғаның тұтастылық принципін алғаш психологиялық теориясын бастаған. Дарындылық адамның жалпы психикалық күш құрамына енетін, ерекше қабілет ретінде бағаланды. Сондықтан, дарындылықты басқа психикалық функциялардың тек қана интеллект саласымен емес, ес, қиял, қабылдау сезімдерімен тығыз байланыстығын көрсетті [14]. Осы бағытты Э.Клапаред, Ф.Масселон, Х.Эбингауз және т.б. (зейін, ес, продуктивті ойлау) ұстады. В.Штерн индивидуумның эмоционалды және ерік қасиеттерін де белгіледі. Осы позицияның негізінде В.Штерн “ақыл-ой дарындылығы” – тұрмыс жағдай мен жалпы қабілеттердің жаңа міндеттерге бейімделуі деген [15].

Ал, неміс психологі және педагогы Э.Мейман дарындылықтың практикалық сұрақтарын зерттей келе, оқу мен тәрбиенің дарындылық дамуына әсері бар және қатынасы еңбекке қабілеттілігі мен табысқа жету арқылы мынандай тұжырымға келеді, “дарындылық – интелегенттіліктің өзара әрекетінің жоғарғы көрінісі, өзіндік дамуы мен ойлау, қиял, еріктің тұрақтылығын құрайды.” Сонымен қатар “талант” және “данышпан” ұғымын дарындылықтың дәрежесіне қосқан [16].

Батыста XIX ғасыр аяғында, Ресейде XX ғасыр басынының педагогикалық ғылымы дарындылықты зерттеуде интегративті амалының идеясын дамуы- жаңа педология саласы, яғни бала ғылымы, баланың тұлғасын кешенді зерттеу болды. Адамды зерттейтін басқа ғылымдар философия, психология, анатомия, физиология, педиатрия, лингвистика, биология және т.б. әсер ететін факторларымен байланысты. Осы педологияның арқасында дарынды балаларды зерттеудің сол уақыттағы амалдары өзгертті. Осы саланы жалғастырып, дамытқандарға мыналарды жатқызуға болады: М.Я.Басов, В.М.Бехтеров, П.П.Блонский, Г.И.Россолимо, Л.С.Выготский, В.М.Экземплярский болды.

Ресейде дарындылық саласын зерттеушілердің алғашқысы болып Г.И.Россолимо бастаған, ол бала тұлғасының құрылымын салыстырмалы амал идеясын дамытты. Ол “профилдің индивидуалды әдістері” негізінде оқушының барлық ішкі дүниесін мінездеді. Автор Ломоносов қоғамындағы крестьян жанұясының дарынды балаларын топтай келе, зерттеу жұмысын жүргізген. Алғаш Ресейде тестер жүйесін құрған да осы Г.И.Россолимо болды. Автор көрсеткен интеллектуалды дарындылық диагностикалар жүйесін зерттеуін 5

функциялар негізінде : ойлау, зейін, ерік, зеректілік; 11 негізгі процестерден құралатын есте сақтау: ойлау - ұғынуда,комбинаторлық қабілеттер, бақылағыштық; зейін - тұрақтылық пен көлемі; ерік – автоматизмдікке қарсылыстық пен иланушылыққа; зеректілік – білу дәрежесіне және елестетуге; еске сақтау – суреттер мен заттар, фигураларды көру арқылы елестеу, тіл мен санның элементтерін жатқызды [17].

Ал басқа Ресей психологі В.М.Экземплярский, Э.Мейман мен В.Штернмен келісе, дарындылықты анықтаудың үлкен маңыздылығы білімнің көрсеткіші мен олардың динамикасы деп көрсетті [18]. Э.Мейманнан айырмашылығы оқыту құрылымында интеллектуалдық қасиетінен бөлек, бала өмірінің психикалық эмоционалдық жағдайымен бірге ерікті де қосты. Дарынды балаларды анықтау үшін диагностикалық әдістердің жинағымен бірге, В.М.Экземплярский дарындылыққа байланысты мектептер құрып және оқытудың арнайы бағдарламаларын шығару тапсырыстары енді [19]. Сонымен қатар Н.Д.Левитованың дарындылыққа типологиялық амал түрінде көңіл бөлген еңбектерін айта кеткен жөн. Н.Д.Левитованың негізгі еңбегі, ол “дарындылық” ұғымын кеңейте келе, “арнайы таланттар”, “техникалық, комерциялық, ғылыми-академиялық, суретшілік, әлеуметтік (саяси қайраткерлер, педагогтар және т.б.)” деп көрсетті [20].

Шет елдерде ХХ ғасырдың 50-ші жылдары ортасында талант пен дарындылықтың психологиялық зерттеулері қарқынды дами бастады. Оңтүстік Калифорния университетінің маңындағы тұлғаны зерттеу институты ұйымдастыруымен (1949), Дж.Гилфорд, П.Торренс, Ф.Баррон, К.Тейлор және т.б. ғалымдар тобымен қатар, Мак Коннен жетекшелігімен теориялық зерттеулердің индивидуалды айырмашылық бірлестіктерінің жобалары жүзеге асыра отырып, оқытудың дифференциалды аймағында практикалық жұмыстардың оқу бағдарламаларын құрды.

Осы зерттеулердің арқасында «дарындылық» деген түсінік кеңінен қолданылып, адам іс-әрекетінің әлеуметтіе саласында үздік жетістікке жететін қабілеті ретінде қарастырылды.

50-60 жылдары дарындылық зерттеулерінің дамуының сегізінші жаңа кезеңінде көптеген ғалымдар дарындылықтың көрсеткіші деп тек қана IQ болып есептелмейді деді. Тұлғаның басқа да қасиеттері, жаңа ерекше идеяларды тауып, проблемалық әдістерді шешу әдістері мен жаңа дәстүрлі емес стратегияларын тауып, сонымен қатар творчестволық (“креативтілік”) осының салдарынан креативтілік ұғымы “интеллект” ұғымын ығыстыра бастады. Осыдан келе, дарындылықтың “интеллектуалды” және “творчестволық” ұғымдарымен қоса, біруақытта олардың интерграциясының әрекеті жаңа әдістемелік негізде көрсетті.Осы бағытта зерттеулер жүргізгендер:

Дж.Гилфорд, В.Лоуэнфельд, Ф.Монкс, Дж.Рензулли, А.Танненбаум, П.Торренс, Э.Фрамм, К.Хеллер болды.

70-90 жылдар осы мәселелердің теория мен практикасының дамуының тоғызыншы маңызды кезеңі болып есептеледі. 1972 жылы АҚШ-та мемлекеттік білім беру конгресінің баяндамасында, мамандардың бағалаулары бойынша дарынды оқушылар әр салада жоғары жетістіктерге жеткен мүмкіндіктері арқылы, мынадай қабілеттер көрінеді:

- жалпы интеллектуалды қабілеттері;
- нақты академиялық қабілеттер;
- өнімді және шығармашылық қабілеттер;
- лидерлік қабілеттер;
- орындаушылық және көркем-өнер қабілеттері;
- психомотрлық қабілеттер жатады [21].

Дарынды балалардың мәселелерін зерттеу тарихының маңызды кезеңі, 1988 жылы Францияның Туре қаласында «Евроталант» қоғамдастығының құрылуы болды. Қазіргі кезде Евроталантқа 30 қоғамдастық және европа елдерінде 22 елдің өкілдері кіреді. Бұл комитет интеллектуалды дамыған, талантты және дарынды балалардың құрылуынан пайда болған европалық елдердің білім жүйесіндегі реформаларын талдай отырып, оның

мақсаты аса дарынды балалардың спецификалық қажеттіліктерін бейімдеу болып табылады.

Сонымен қатар осы бағыттағы психологиялық зерттеулердің дамуы өркендеудеді, ал 1994 жылдан бері қоғамдастықтың өкілдіктері Ресейде де қызмет істейді.

Ал, 70-90 жылдары дарындылықтың түрлері жеке қарала бастады. Бұл интеллектуалдық және шығармашылық дарындылықтың жаңа концепцияларымен қоса, дарынды балалардың мақсаттылық жұмысының ұйымдастыру мәселелерін белсендіреді.

XX ғасырдың 90-шы жылдары ғылым жүйесінде өзінің ресми түрде орнын таба отырып, дарындылықты зерттеу қайта жандану кезеңі деп атауға болады.

Ресей психологі В.М.Экземплярский (Э.Мейман, В.Штернмен келісе) дарындылықты табудың үлкен мағынасы – оқудың көрсеткіштері және оның динамикасында болып табылады деген. Бүгінгі таңда Ресейде көптеген ғалымдардың (Л.А.Венгер, Ю.З.Гильбух, Э.А.Голубева, А.В.Заппорожец, В.А.Крутецкий, Н.С.Лейтес, А.М.Матюшкин, А.И.Савенков, В.С.Юркевич және т.б.) дарындылық мәселелері үлкен қызығушылық таныта отырып, олардың негізгі зерттеу пәні – дарындылық болды.

Ал біздің Қазақстан республикасында ертеректе арнайы дарындылық мәселелерімен айналыспаса да, әл-Фараби, Ы.Алтынсарин, Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев, С.Торайғыров, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов және т.б. көрнекті қайраткерлердің еңбектерінде дарындылық және жеке қабілеттер жайлы ой қозғаған. Мысал ретінде Әбу Насыр әл – Фараби өзінің трактатында оқумен тәрбие мәселелерін қарастыра келе, адам қабілеттеріне көңіл аудара отырып, жақсы оқу мақсатында әр түрлі тәсілдерді қолдану керектігі жайлы айтып кеткен.

Абай Құнанбаев болса «адамның бір қасиеті туа пайда болса, қалғандары еңбектің нәтижесінде пайда болады» деген.

Дарындылық идеясының жүзеге асыру мәселелері Қазақстан Республикасында 1996 жылы оқу-тәрбие жүйесінде маңызды оқиғаға ие болды. Қазақстан Республикасы Президенті Н.А.Назарбаевтың тапсырысын жүзеге асыру мақсатында «Дарынды балаларды мемлекеттік қолдау және мектептердің дамуы туралы» 1996 жылы 24 мамырда арнайы мектептер, лицейлер, гимназиялар аса талантты балаларды оқытумен айналыса бастады. Дарынды балалардың жұмыс жүйесін іске асыруға арналған, жас таланттарды қолдау және ізденіс ретінде «Дарын» мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Бұл бағдарламаның мақсаты:

- Жастардың және дарынды балалардың оқуымен тәрбиесінің негізгі ізденіс стратегиясын анықтау;
- Қазақстан Республикасының интеллектуалды потенциалдарын дамуын біртұтас және бірыңғай етіп қалыптастыру;
- Талантты жастардың мәдени-әлеуметіне қалыптасуына көмек беру болып табылады.

Дарындылық құрылымының көптеген шығарылған интегративті тұжырымдамасының арасынан әйгілі американдық ғалым Дж.Рензуллидің үш шеңберлі моделі өте танымал болып есептеледі. Бұл тұжырымдамаға сәйкес, дарындылықтың дамуы үш құбылыстың өзара әрекеттестігінің негізінде «тең серіктестіктер» бола отырып, 1) интеллектінің ортадан жоғары деңгейі; 2) креативті; 3) мотивацияның тұрақтылығы жатады.

Дж.Рензуллидің практикалық маңызы бар қосқан үлесі, ол «дарындылық» терминін «потенциал» терминіне өзгертуінде болды. Өйткені оның моделі универсалды, оны дарынды балалардың оқу-тәрбие жүйесінде жүргізу мүмкіндігімен қоса, барлық балаларға да қолдануға болады. Бұл тұжырымдама бүгінге дейін өте танымал және қолданбалы бағдарламаларды өңдеуде пайдаланылады.

Дж.Рензуллидің моделінің дамуы одан әрі Ф.Монксаның еңбектерінде бақылауға болады, ол-әлеуметтік орта (жанұя, мектеп, құрбылар) деген тағы бір фактормен толықтырды. Жоғарыдағы теориялық қорытындыларға сүйене отырып, дарындылыққа

мынадай анықтама беруге болады: «дарындылық – тұлғалық-интегралды құрылу бола отырып, шығармашылық потенциалды және жоғары деңгейлі интеллектуалды деп сипаттала, бір немесе бірнеше салалардың іс-әрекетінде ерекше жетістікке жетуіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, оның мағынасын ашу және дамуының жетістігі жас ерекшелігін, арнайы жағдайын және әлеуметтік айналасын (оқу, жанұя, тұлғааралық қатынас, әлеуметтік-мәдени ортасына және т.б.) есепке алусыз мүмкін емес.

Ал талантқа келетін болсақ, талант дегеніміз- дарындылықтың жоғарғы деңгейі, жоғары жетілгендігі және қоғамдық маңыздылығы, түп нұсқалық айырмашылығы және жаңалығымен ерекшеленуі, іс-әрекеттің өнімін алуға мүмкіндік береді.

Данышпандылық – дарындылықтың жоғарғы сатысы, қандай да бір салада болсын принципіалді жылжуды іске асыру мүмкіндігі болып табылады.

П.Торренстің (1962) зерттеуі бойынша мектептен шығып қалған балалардың 30% дарынды және аса дарынды балалар құрайды екен (үлгермеуші себебінен, қабілетсіздіктерінен, тәртіптерінен), дәлел ретінде соның бірі А.Эйнштейн 15 жасында үлгермеушілік салдарынан гимназиядан шығып қалған.

Ресей мамандары, мектептердегі психологиялық қызметінің дарынды оқушылармен жұмыс барысында, психологтар екі жағдайда ғана кездеседі екен:

1) «сәтті дарындылық»-оларға сыртқы және ішкі жағдайдың қолайлығы (жанұяның қарым-қатынасы, тәрбиенің әсері және т.б. жатады;

2) дарындылық баланың айналасындағылар және өзінің мәселесі ретінде – дезадаптивті балалар, оларға үлгермеушілік, әлеуметтік қараусыз қалушылар, девиантты және т.б. Біріншіде – идеалды портретке жақын, сонымен қатар, бұл «сәтті» балалармен профилактикалық жұмыстар жүргізу керек. Ал екіншісінде, мұғалімдер дезадаптивті балаларға ерекше көңіл бөлулері қажет, бұл екі аспект арқылы қарастырылады: дарындылық баланың өзінің мәселесі ретінде және дарындылық оның ересектермен қарым-қатынасы ретінде көрінеді.

Дарындылық баланың өзінің мәселесі ретінде келесі салаларда: оқуда, қарым-қатынас және мінез-құлқында, тұлғааралық жағдайда ықшамдалады. Ғалымдар бұл балаларды оқуда мынадай көріністер арқылы сипаттайды: оқу мотивациясының төмендігі, педагогтардың әртүрлі тапсырмасын демонстративті немесе үрейлерін елемей, үй тапсырмасын дайындауда кездесетін қиындықтар, шығармашылық және дәстүрлі емес жұмыстарды өте жақсы меңгеруінде, көп еңбекті қажет ететін тапсырмаларды орындауда сәтсіздікке ұшырауы және т.б. Мектептегі осындай үлгермеушіліктің себептері: оқыту жағдайларының өз деңгейінде болмауы, бағдарламалар мен оқулықтың жеткіліксіз болуы, оқыту материалдарының тақырыптары индивидуалды болғанын ескерілуі болып табылады.

Дарынды балалар қарым-қатынас және мінез-құлықтарында дезадаптивті түрде көрінеді, оларға ассоциалды, агрессивті мінез-құлықтар, ересектер мен өз құрбылары қатынасында қанағаттанбаушылық, демонстративті ассоциалды, қорғаныш агрессиясы бар осындай оқушылар өздерін дөрекі ашулы, айналасындағылардың бағалауы және әрекетке теріс ниетті әсер тигізу, сонымен қатар заттарды бүлдіру, бұзақылық жасау жатады.

Сонымен қатар, дарынды балалардың қажеттілігінің кері көріністері - өзіне және өзінің қиялына кету, селқостық, әлсіздік, қарым-қатынасқа қызығушылығының жоқтығы, депресивті мінез-құлықтар болуы мүмкін. Осындай әлеуметтік-психологиялық көріністер, ұзақ мерзімді депривация оның маңызды психологиялық қажеттіліктерінің айналасындағы жақындардың жағынан белгіленеді.

Бұл бастауыш сынып оқушыларында жоғары үрей, сенімсіздіктен, психосоматикалық, невротикалық нышандары арқылы көрінеді. Ал жеткіншек шақта өзінің «Мен» саналығынан маңызды психикалық олқылықтарға әкеліп соқтырады.

Дарындылық айналасындағы оның ересектермен мәселесі ретінде – дарынды балалардың оқытуы мен өзара қатынасында кездесетін педагогикалық қиыншылықтардың

үш себебі бар: 1) осы оқушының дарындылығын факт ретінде қабылдау мұғалімнің психологиялық дайындығының жетіспеушілігі, педагогтың тұлғалық және профессионалдық сенімсіздігі, өзіндік бағаның төмендігінен; 2) технологиялық себептер: қажетті кәсіби құралдардың жеткіліксіз болуы, егер олар бар болса да, оның қолданылуының кәсіби қызығушылықтарының жоқтығы жатады; 3) дарынды балаларды педагог «эксплуатация» ретінде проблемаларымен өзінің сәтсіздіктерінің компенсациясы ретінде пайдалануы.

Қауіптерге жиі душар болатын балалар төмендегідей болып бөлінеді:

- достарының арасынан жақын баланы табуының қиыншылықтары,
- құрбыларымен көңіл көтеру және ойындарға қатысу мәселелері,
- конформдық мәселелері,
- мектептегі интеллектуалды даму стимуляциясының жоқтығының қиыншылықтары,

- әлем, тағдырдағы мәселелерге өте ерте қызығушылық.

Зерттеушілер осы қауіптердің негізгі қайнар көздерін былай бөліп көрсетті:

1. Құрбыларының арасындағы қарым-қатынастың қиыншылықтары;

2. «Диссхрония дамуы» (жазудың әлсіз дамуы және т.б.);

3. «Дислексия» (тілдің әлсіз дамуы);

4. Гетерохрония дамуы (биологиялық) Ж.Аймауытовтың пікірінше, адам өмірге өзіндік табиғи қасиеттерімен, қабілеттерімен келеді. Ал баланың бойындағы туа біткен қасиеттерді дамытатын – оқыту мен тәрбие.

«Неғұрлым баланың қабілеті мен талантын дамытуға ертерек көңіл бөлінсе, соғырлым оны толық ашуға мүмкіндік туады. Бала бойындағы ерекше қасиеттерді оған жақын жасы үлкендер дұрыс, жеткілікті бағаламаса, оның «оның өзгелер» болып қалып қоюы мүмкін», - деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Краткий словарь по философий. / Под общ. ред. И.В.Блауберга, И.К.Пантина - М., 1982. - 431 б.
2. Цит. Из: А.И.Савенков. Одаренные дети в детском саду и школе: Учеб.пос. для студ. Высш. Пед. Учеб. Заведений. - М., 2000. – 50 б.
3. Теплов Б.М.. Избранные труды. – в 2-х т. - М., 1985. – 219 б.
4. Цит.из: В.В.Клименко. Психологические тесты таланта. – Харьков, 1996. – 50 б.
5. Современный словарь по психологии. - М., 1998. – 768 б.
6. Мелхорн Г., Х.Мелхорн. Гениями не рождаются: Общество и способности человека: Пер. С нем. – М., 1989. – 160 б.
7. Цит. Из: А.И.Савенков. Одаренные дети в детском саду и школе: Учеб.пос. для студ. Высш. Пед. Учеб. Заведений. - М., 2000. - 9 б.
8. Цит. из:Педагогика // 100 экзем-х ответов / Экспресс справочник для студ.вузов.- Ростов н/д: Изд.центр "Нард", 2000. – 28 б.
9. Пекелис В.Д.. Твои возможности человек! – М.: Знание, 1974. – 15 б.
10. Цит. Из: А.И.Савенков. Одаренные дети в детском саду и школе: Учеб.пос. для студ. Высш. Пед. Учеб. Заведений. - М.: "Академия" 2000. - 10 б.
11. Сеченов И.М.. Избранные философские и психологические теорий. – 173 б.
12. Штерн В. Умственная одаренность: Психологические методы испытания умственной одаренности в их применений к детям школьного возраста.(Пер.с нем. А.П.Болтунова) Под ред. В.А.Лукова. –СПб: Союз. 1997. – Б. 11-13.
13. Психология одаренности детей и подростков: Учеб.пос. для студ.высши и сред.пед.учеб.заведений. / Под редакций Н.С. Лейтеса. – М.: Изд.центр" Академия" 2000. – 55 б.
14. Штерн В. Одаренность детей и подростков и методы ее измерения. – М., 1926.- 343 б.

15. Штерн В. Умственная одаренность: Психологические методы испытания умственной одаренности в их применений к детям школьного возраста. (Пер.с нем. А.П.Болтунова) Под ред. В.А.Лукова. – СПб: Союз. 1997. – 7 б.
16. Цит.из: В.Е.Кузьмина. Становление музыкальности у одаренных дошкольников: Дисс... кан.пед.наук. - М., 1994. – 192 б.
17. Россолимо Г.И.. Психологические профили. – СПб., 1910.-234 б.
18. Экземплярски В.М.. Проблема одаренности. –М., 1923.-332.
19. Экземплярский В.М. Проблема школ для одаренных. – М-Л, 1927.-323 б.
20. Левитов Н.Д. Психотехника и пофесиональная пригодность. – М., 1924. – Б. 95-96.
21. Матюшкин А.М., Д.А.Сиск. Одаренные и талантливые дети // Вопр. психол. 1998. - №4 –Б.85- 89.

References:

1. A short dictionary on philosophy. / Under the general. ed. IV Blauberg, IK Pantina - M., 1982. - 431 p.
2. Zit. From: AISavenkov. Donated children in kindergarten and school: Textbook. for stud. Higher. Ped. Textbook. Establishments. - M., 2000. - 50 p.
3. Teplov VM .. Selected works. - in 2-x t. - M., 1985. - 219 p.
4. Cit.iz: VV Klimenko. Psychological tests of talent. - Kharkov, 1996. - 50 p.
5. Modern dictionary of psychology. - M., 1998. - 768 p.
6. Melhorn G .., H. Melhorn. Geniuses are not born: Society and the ability of man: Per. With him. - M., 1989. - 160 p.
7. Cit. From: AISavenkov. Donated children in kindergarten and school: Textbook. for stud. Higher. Ped. Textbook. Establishments. - M., 2000. - 9 p.
8. Zit. from: Pedagogy // 100 экзем-х ответов / Экспресс справочник для студ.вузов.- Ростов н / д: Изд.центр "Нард", 2000. - 28 б.
9. Pekelis VD .. Your human potential! - М .: Знание, 1974. - 15 б.
10. Zit. From: AISavenkov. Donated children in kindergarten and school: Textbook. for stud. Higher. Ped. Textbook. Establishments. - М .: "Academy" 2000. - 10 p.
11. Sechenov IM .. Selected philosophical and psychological theories. - 173 p.
12. Stern W. Mental gifting: Psychological methods of testing mental giftedness in their applications to children of school age. (Pers. German. AP Boltunova) Ed. VA Lukova. –Spb: Union. 1997. - Б. 11-13.
13. Psychology of devotion to children and adolescents: Textbook. для студ.высш.и сред.пед.учеб.заведений. / Edited by N.S. Leites. - М .: Изд.центр "Академия" 2000. - 55 б.
14. Stern W. Dedication of children and adolescents and methods of its measurement. - M., 1926.-343 p.
15. Stern W. Mental gifting: Psychological methods of mental gifting testing in their applications to children of school age. (Per.s nem. AP Boltunova) Ed. VA Lukova. - SPb: Union. 1997. - 7 p.
16. Cit.iz: VE Kuzmina. Formation of music in gifted preschoolers: Diss... kan.ped.nauk. - М .., 1994. - 192 p.
17. Rossolimo GI .. Psychological profiles. - SPb., 1910.-234 p.
18. Example. VM .. The problem of odarennosti. –М., 1923.-332.
19. Экземплярский В.М. The problem is the school for gifted. - М-Л, 1927.-323 б.
20. Levitov ND Psychotechnics and professional suitability. - М., 1924. - Б. 95-96.
21. Matyushkin AM .., D.A. Sisk. Gifted and talented children // Vopr. psychol. 1998. - №4 –Р.85- 89.

ГРНТИ: 15.81.21

ОСОБЕННОСТИ И ПРИНЦИПЫ ПРЕПОДАВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ ДИСЦИПЛИН В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

Мухитденова А.Т.,
кандидат политических наук
Казахстанско-Российский медицинский университет
Самбетова А.Б.,
кандидат педагогических наук
Международный университет информационных технологий

***Аннотация.** В статье рассматриваются некоторые аспекты преподавания социально-политических дисциплин в учреждениях высшего образования. По мнению автора, процесс преподавания социально-политических дисциплин должен базироваться на полемическом взаимодействии субъектов образовательного процесса. Акцентируется внимание на стратегических принципах, реализация которых позволит добиться в процессе преподавания социально-политических дисциплин значительного образовательного эффекта и создать условия для формирования у обучающихся необходимых общекультурных и профессиональных компетенций.*

***Ключевые слова:** высшее образование, социально-политические дисциплины, полемическое взаимодействие, гражданское общество.*

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ПРИНЦИПТЕРІ

Мухитденова А.Т.,
саяси ғылымдарының кандидаты
Қазақстан-Ресей Медициналық Университеті
Самбетова А.Б.
педагогикалық ғылымдарының кандидаты
Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті

***Түйін.** Мақала жоғары оқу орындарында, әлеуметтік және саяси пәндерді оқытудың кейбір аспектілерін талқылайды. Автордың айтуынша, әлеуметтік және саяси ғылымдар оқыту процесі оқу процесінің полемика субъектілерінің өзара іс-қимыл негізделуі тиіс. назар әлеуметтік және саяси ғылымдар оқыту жоғары оқу әсері жету үшін және *schekulturpuh* және кәсіби құзыреттерін үшін қажетті студенттердің қалыптастыру үшін жағдай жасауға мүмкіндік береді, олардың орындалуы стратегиялық принциптері, бағытталған.*

***Түйінді сөздер:** жоғары білім, әлеуметтік-саяси пәндер, полемика ынтымақтастық, азаматтық қоғам.*

FEATURES AND PRINCIPLES OF TEACHING SOCIAL AND HUMANITIES DISCIPLINES IN A HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION

Muhitdenova A.T.,
candidate of political sciences
Kazakh-Russian Medical University
Sambetova A.B.,

Summary. *The article considers some aspects of teaching socio-political disciplines in higher education institutions. According to the author, the process of teaching socio-political disciplines should be based on polemical interaction among subjects of the educational process. The author focuses on strategic principles, implementation of which will enable to achieve significant educational effect in the process of teaching socio-political disciplines and create conditions for the formation of students' necessary cultural and professional competences.*

Key words: *higher education, socio-political disciplines, polemical interaction, civil society.*

Преподавание социально-гуманитарных дисциплин является одним из необходимых условий формирования целого ряда общекультурных и профессиональных компетенций у студентов высших учебных заведений, а также важным механизмом формирования гражданского общества. Эффективность преподавания социально-гуманитарных дисциплин в значительной степени обусловлена реализацией в образовательном процессе принципов полемического взаимодействия.

Полемическое взаимодействие субъектов образовательного процесса мы рассматриваем как одну из форм педагогического взаимодействия, имеющую в своей основе критический диалог обучающихся, каждый из которых в ходе обсуждения формулирует и аргументирует собственные положения, одновременно осуществляя критику утверждений оппонентов [1]. Существуют стратегические принципы полемического взаимодействия, реализация которых необходима в процессе преподавания социально-гуманитарных дисциплин. К стратегическим принципам полемического взаимодействия можно отнести такие требования, которые удерживают его в рамках данного типа, способствуют развитию диалога, базирующегося на наличии и столкновении различных точек зрения. К числу стратегических принципов полемического взаимодействия субъектов образовательного процесса относятся следующие:

- принцип стимулирования полемической деятельности;
- принцип системной аргументации;
- принцип сочетания плюрализма и рефлексии;
- принцип децентрической направленности учебного материала;
- принцип конструктивной критики.

1. Принцип стимулирования полемической деятельности. Сущность данного принципа заключается в том, что преподаватели, целенаправленно организующие полемическое взаимодействие субъектов образовательного процесса, должны иметь детализированное представление о причинах возникновения критического диалога и на его основе стимулировать полемическую деятельность студентов. Для того чтобы полемический диалог имел познавательную направленность и развивался в виде дискуссии, преподавателю совместно со студентами необходимо создать определенные предпосылки. Создание таких предпосылок и эффективное взаимодействие оппонентов возможны на основе комплексного учета причин возникновения полемического диалога. Другими словами, необходимо способствовать возникновению у субъектов образовательного процесса потребности в осуществлении полемического диалога [2]. При организации занятий полемического характера преподаватели должны учитывать и творчески использовать целый ряд причин возникновения полемического взаимодействия. Во-первых, это внутренняя потребность личности, вызванная сомнительностью опубликованных или высказанных суждений (умозаключений), осознанием проблемы и желанием найти пути ее решения. Такая потребность часто возникает у индивида, когда он находится в ситуации выбора, рассматриваемой нами как совокупность обстоятельств внешнего мира и внутреннего состояния личности, на фоне которых актуализируется

необходимость поиска и предпочтения одной из имеющихся альтернатив. Во-вторых, это стремление продемонстрировать свои полемические возможности, поразить остроумием и эрудицией, самовыразиться, потренироваться в быстроте интеллектуальной реакции. В-третьих, желание переубедить оппонента, доказав ему собственную точку зрения, и, тем самым, приобрести сторонника в определенной сфере. Базисом организации полемического взаимодействия в образовательном процессе должен быть комплексный учет вышеназванных причин, что позволит развить познавательную мотивацию, повысить интеллектуальную активность обучающихся. [2, с. 168].

2. Принцип системной аргументации. Субъекты образовательного процесса успешно взаимодействуют в ходе полемического диалога только в том случае, если каждый из них не просто высказывает отдельные разрозненные суждения, а выстраивает собственную систему аргументации, т. е. осуществляет интеллектуальную деятельность по анализу и отбору доводов, необходимых для обоснования собственной точки зрения. Выстраиваемая каждым из субъектов образовательного процесса система аргументации должна включать несколько компонентов: тезис (совокупность тезисов), аргументы, демонстрацию.

Первый компонент (тезис) выражает стремление аргументатора убедить реципиента в наличии некоторого положения дел, существовании определенного явления, оптимальности предлагаемого решения и т. д. Тезис должен в той или иной степени выходить за рамки общепринятых положений, представлять нечто новое и оригинальное, противоречить традиционным представлениям. В этом случае сама формулировка тезиса будет способствовать возникновению и развитию полемического взаимодействия, создавать потребность в системной аргументации.

Второй компонент направлен на поддержку мнения аргументатора и содержит суждения, используемые для доказательства собственных тезисов и опровержения точек зрения оппонентов. Существенное влияние на отбор, восприятие аргументов оказывают менталитет аргументатора, образовательная и социокультурная среда и другие факторы, и поэтому при организации полемического взаимодействия необходимо акцентировать внимание студентов на том, что доводы, убедительные для одних реципиентов, могут не быть таковыми для других.

Третий компонент (демонстрация) направлен на публичное обозначение логической связи тезиса с аргументами и основывается на использовании различных умозаключений: дедуктивных, индуктивных, по аналогии. О реализации принципа системной аргументации на занятиях полемической направленности можно вести речь в том случае, если высказывания студентов включают все вышеназванные компоненты. В этом случае полемическое взаимодействие субъектов обучения приобретает характер дискуссии, т. е. существенные признаки наиболее продуктивного и ценного в образовательном плане вида полемического диалога.

Анализируя сущность принципа системной аргументации и его роль применительно к полемическому взаимодействию субъектов обучения, необходимо рассмотреть основные аргументационные процессы: доказывание и убеждение. Процесс доказывания направлен на реальное установление истинности сформулированного тезиса. Процесс убеждения направлен на то, чтобы создавать впечатление, вселять уверенность, что истинность тезиса доказана; на то, чтобы сделать других участников диалога своими единомышленниками. В ходе полемического взаимодействия субъекты обучения должны использовать как средства доказывания, так и средства убеждения. В процессе убеждения важную роль играют также красноречие, авторитет аргументатора, апелляция к чувствам слушателей. Наиболее весомой является аргументация, в которой сочетаются средства доказывания и убеждения. При организации полемического взаимодействия необходимо акцентировать внимание студентов на том, что процесс доказывания должен основываться на использовании логических средств аргументации, к которым относятся

удостоверенные единичные факты, статистические данные, определения понятий, аксиомы, ранее доказанные положения, научные законы и принципы.

3. Принцип сочетания плюрализма и рефлексии. Плюрализм в настоящее время выполняет роль мировоззренческого принципа, регулирующего отношения в различных областях социальной жизни [3]. По мнению проф. В.В. Рябчикова, плюрализм в качестве мировоззренческой установки является основой полемического взаимодействия и обеспечивает свободу индивидуальных точек зрения, открывает возможности для самобытного мышления. В свою очередь, именно полемическое взаимодействие представляет собой процесс, создающий возможности для реализации принципа плюрализма. Рассматривая принцип плюрализма только с теоретических позиций, необходимо отметить, что он несет в себе явно выраженный позитивный потенциал, освобождая личность от внешнего принудительного догматизма. В то же время существует позиция ряда исследователей, согласно которой принцип плюрализма содержит и скрытый негативный смысл, воплощающийся «не в индивидуальном, самостоятельном мышлении, а, напротив, в неиндивидуальном, несамостоятельном, стандартизированном массовом сознании» [4]. Речь идет о том, что, опираясь на идею равенства, плюрализм несет в себе возможность нивелировки самобытного мышления, особенно мышления личности, находящейся на этапе личностного и профессионального становления, развития ценностных ориентаций. Формально обеспечивая право человека на собственное мнение, плюрализм вместе с тем признает это мнение тождественным другому, а отождествление, в свою очередь, может привести к разрушению индивидуального. Таким образом, негативный потенциал принципа плюрализма заключается в возможности для фактического подавления индивидуальности. Рефлексия включает в себя различные процессы самопознания относительно деятельности, общения, собственной личности и процесса мышления. Рассматривая рефлексию субъектов образовательного процесса, прежде всего имеется в виду их способность дать себе, своим высказываниям и действиям объективную оценку, понять, как их воспринимают партнеры по диалогу. Рефлексия оказывает значительное воздействие на процессуальные и результирующие стороны полемического взаимодействия субъектов обучения, являясь компонентом стилевой характеристики коммуникативной деятельности преподавателя и обучающихся. В научной литературе акцент делается на рефлексию преподавателя, в центре которой – осознание того, что учащийся воспринимает и понимает в педагоге и в отношениях с ним, как он может настроиться на действия педагога. В частности, рефлексия рассматривается как компонент социально-перцептивных способностей педагога, обеспечивающих процесс адекватного восприятия учителем своих учеников и через них – в зеркальном отражении – самого себя [3, с. 32].

При организации полемического взаимодействия субъектов обучения обязательно должны быть созданы условия для развития рефлексивных способностей как преподавателя, так и обучающихся. Реальным проявлением рефлексии станут представления участников диалога о ситуации полемического взаимодействия. Участники полемического взаимодействия смогут оценивать ситуацию, себя и «другого», смотря глазами «другого», воспринимая ситуацию межличностного общения в «иной» для себя позиции. Собственное самостоятельное «я» субъекта обучения обретет характер объективности и относительной объективности, а внутреннее «я» другого – статус субъективности. Развитие рефлексивных способностей неразрывно связано с реализацией на занятиях полемической направленности различных аспектов плюрализма. Это объясняется тем, что принципиальной системообразующей идеей рефлексии выступает ее сопротивление любому насильственному влиянию, попыткам манипулировать человеческим сознанием и стремление к самостоятельности. Таким образом, основной смысл сочетания плюрализма и рефлексии заключается в том, чтобы в ходе полемического взаимодействия воспрепятствовать возникновению самонадеянных и претенциозных «я», считающих, что их смысловая позиция не может уступать любой

другой, поскольку у каждого своя истина. Именно сочетание с рефлексией позволяет в полной мере реализовать позитивный потенциал плюрализма, создать естественные границы для распространения различных аспектов плюрализма в ходе полемического взаимодействия субъектов образовательного процесса [2, с. 172].

4. Принцип децентрической направленности учебного материала. Необходимо отметить, что децентрация, представляющая собой психологический механизм учета и координации индивидом точек зрения других людей со своей собственной, оказывает существенное влияние на характер и эффективность полемического взаимодействия субъектов образовательного процесса. Основываясь на данном положении, мы считаем, что в целях актуализации децентрации учебный материал, изучаемый студентами, должен быть представлен в качестве совокупности объективных научных противоречий, отраженных в альтернативных концепциях и теориях. Децентрическая направленность учебного материала является фактором, способствующим определенному изменению точки зрения субъекта образовательного процесса в результате столкновения, сопоставления, интеграции ее с различными смысловыми позициями. Данный принцип требует анализировать различные явления, отвечать на поставленные вопросы с учетом наличия альтернативных мнений и аргументов, не основываясь лишь на одной смысловой позиции. Реализация принципа децентрической направленности требует от преподавателей, целенаправленно организовывающих полемическое взаимодействие в образовательном процессе, разработки учебников, учебных пособий, методических рекомендаций инновационного характера, в которых должны быть представлены альтернативные подходы к решению профессиональных и социокультурных проблем. В этой связи, эффективность полемического взаимодействия субъектов обучения в значительной степени зависит от того, насколько выражена децентрическая направленность лекционного материала, содержания используемой в образовательном процессе научной и учебной литературы.

5. Принцип конструктивной критики. В ходе полемического взаимодействия, как правило, оппоненты высказывают критические замечания, касающиеся смысловых позиций и аргументов друг друга. Значение критики заключается также в том, что она позволяет познавать социальные противоречия и предлагать конкретные решения по их разрешению; способствует развитию мировоззрения; вскрывает и показывает недостатки, ошибки в деятельности с целью их устранения, исправления и совершенствования [2, с. 173]. Сущность данного принципа заключается в следующем: осуществляемая в ходе полемического взаимодействия субъектов обучения взаимная критика смысловых позиций друг друга обязательно должна носить конструктивный характер. Конструктивную критику отличают следующие черты: отсутствие догматизма и апологетики, наличие самокритики, умеренность и доброжелательность в критических оценках, отсутствие декларативных и демагогических положений, аргументированность, готовность к встречным критическим замечаниям. На необходимости соблюдения принципа конструктивной критики следует акцентировать внимание обучающихся уже на начальном этапе организации полемического взаимодействия в образовательном процессе. В ходе аналитического разбора проведенных занятий полемической направленности целесообразно совместно с обучающимися обсуждать степень конструктивности высказанных оппонентами критических замечаний. В заключение отметим, что стратегические принципы полемического взаимодействия субъектов образовательного процесса выступают в качестве системообразующих. Речь идет о том, что целостная система занятий полемической направленности в процессе преподавания социально-политических дисциплин может быть создана и принесет значительный образовательный эффект только при условии реализации рассмотренных выше стратегических принципов.

Список использованной литературы:

1.Рябчиков В.В. Особенности и значение полемического взаимодействия в образовательном процессе / В. В. Рябчиков // Знание. Понимание. Умение. – 2018. – № 3. – С. 128–133.

2.Рябчиков В.В. Известия Иркутского государственного университета. 2015. Т. 12. Серия «Политология. Религиоведение». С. 166–174

3. Ткач Е.Н. Социальная рефлексия учителя как условие и средство его профессионального саморазвития : дис. ... канд. психол. наук / Е. Н. Ткач. – Хабаровск, 2019. – 168 с.

4. Шестакова М.А. Индивидуальное мышление в контексте принципа плюрализма / М. А. Шестакова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7, Философия. – 2015. – № 4. – С. 3–18. 174

References:

1. Ryabchikov V.V. Features and significance of polemical interaction in the educational process / V. V. Ryabchikov // Knowledge. Understanding. Skill. - 2018. - No. 3. - P. 128–133.

2. Ryabchikov VV Proceedings of the Irkutsk State University. 2015. V. 12. Series «Political Science. Religious Studies». P. 166–174

3. Tkach E.N. Social reflection of the teacher as a condition and means of his professional self-development: dis. ... cand. psychol. Sciences / E. N. Tkach. - Khabarovsk, 2019. - 168 p.

4. Shestakova M.A. Individual thinking in the context of the principle of pluralism / M. A. Shestakova // Vestn. Moscow university Ser. 7, Philosophy. - 2015. - No. 4. - P. 3–18. 174

ҒТАХР: 16.01.09

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛТАНУ ҒЫЛЫМЫ

Бердикожеева Г.Ж.,

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 1-курс магистранты,
Қазақстан, Алматы, e-mail: gul_banu@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің орын алуы мен оны жаныштау барысында Жетісу жерінде орын алған босқыншылықтың барысы айқындалған. Босқыншылықтың салдарымен күрестегі Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ұлт қайраткерлерінің қоғамдық-саяси қызметі ашылады. «Қазақ» газеті төңірегіне жиналған ұлт қайраткерлерінің босқын Жетісу қазақтарын елге қайтару мен орналастыру, тамақтандыру орталықтарын ашуы сынды мәселелер талданады. Тілтану турасындағы ғалымның құнды еңбектері мен қазіргі қазақ тілінің қалыптасуына қосқан сүбелі үлесі сөз болады.

Түйін сөздер: босқын, көтеріліс, тіл, саясат, ұлт, Жетісу, ұлт қайраткерлері.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ И НАУКА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Бердикожеева Г. Ж.

Казакский национальный педагогический университет имени Абая
магистрант 1-курса,
Казакстан, Алматы, e-mail: gul_banu@mail.ru

Аннотация. В статье раскрывается ход национально-освободительного восстания 1916 года и беженца, имевшего место в Семиречье в ходе его разжигания.

Раскрывается общественно-политическая деятельность национальных деятелей во главе с Ахметом Байтурсиновым в борьбе с последствиями беженства. Анализируются такие вопросы, как репатриация и размещение беженцев-семиреченцев национальными деятелями, открытие центров питания, собравшихся вокруг газеты «Қазақ». Ценные труды ученого, в частности большой вклад в становление современного казахского языка слово языкознание и будет.

Ключевые слова: беженец, восстание, язык, политика, нация, Жетысу, национальные деятели.

АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ AND SCIENCE OF THE KAZAKH LANGUAGE

Berdikozhaeva G.Zh .

Kazakh National Pedagogical University
named after Abai 1st-year
master's student,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gul_banu@mail.ru

Annotation. *The article reveals the course of the national liberation uprising of 1916 and the refugee who took place in Semirechye during its incitement. The socio-political activity of national figures headed by Akhmet Baitursynov in the fight against the consequences of refugee status is revealed. The issues such as repatriation and accommodation of refugees from Semirechensk by national figures, the opening of food centers gathered around the newspaper "Kazak" are analyzed. Valuable works of the scientist, in particular, a great contribution to the formation of the modern Kazakh language, the word linguistics and will be.*

Keywords: *refugee, uprising, language, politics, nation, Zhetysu, national figures.*

XX ғасырдың басында ұлт қайраткерлерінің үлкен шоғыры қалыптасты. Олардың бірі түркі халықтарының басын қосуды ойлап, түркішілдігімен танылса, ендігі бірі большевиктік тұғырнамада өздерінің қоғамдық-саяси қызметтерін жалғастырды. А. Байтұрсынұлы бастаған Алаш қайраткерлері ұлтқа қызмет етудің бірегей жолын таңдады. Большевиктік тәртіпке сүйенбей, қазақ халқының өз алдына дербес ел болуын аңсаған олар белсенді қоғамдық-саяси қызметтерін ұлт мүддесімен байланыстырды.

XX ғасыр басынан қазақ халқының мұң-мұқтажын жоқтап, саяси санасын қалыптастыру жолында «Қазақ» газетін ғана ашып қоймай, шығармашылық белсенділік танытты. Осы тұрғысынан келгенде А. Байтұрсынұлының өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі ерекше назар аударарлық. Өйткені Алаш арысы тек қана ұстаздық етіп, қазақ балаларына хат танытып қана қоймай, бүтіндей ұлттың саяси санасын ояту мақсатында шығарылған «Қазақ» газетінің бас редакторы болды. Ахмет Байтұрсынұлының бар саналы ғұмырының елеулі кезеңі осы мерзімді баспасөзбен тонның ішкі бауындай сабақтас. Сондай-ақ, «Қазақ» газеті — XX ғасыр басындағы сахара елінің күллі қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани тыныс-тіршілігін, салт-санасын, әдет-ғұрпын, тіл байлығын қаз қалпында айнаға түскендей бейнелеп берген құнды басылым. Әрине, газеттің мұндай діттеген деңгей, биіктен көрінуі — оның бас сарашысы мен идеялық-саяси дем берушісіне, рухани жебеушісі мен қаржылай демеушісіне өзара байлаулы екені аян. Бұл ретте қадау-қадау нақ осындай іргелі де күрделі әрі жауапкершілігі зор міндетті тағдыр-талайлары қоғамдық-саяси өмірдің киыр-шиыр соқпалы, соқпақсыз жолында тоғысқан Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Әлихан Бөкейхан сынды күрескер үш алып кемеңгер ынтымағы жарасып бірге атқарды.

Зады, Ахмет Байтұрсынұлының сан салалы ғылыми-шығармашылық, ағартушылық-ұстаздық қырларын байыптаған сайын қазіргі қазақ тілінің өмір сүріп жатқан жайына тарихи әділ бағасын берудің лайықтығы өзінен-өзі соғұрлым айқындала түседі. Бұл тұрғыда Ахметтің Байтұрсынұлының эмбебаптығы қайран қалдырады. Ғалым еңбегі әлі де жан-жақты

зерделеп, жүйелі зерттеуді қажет етеді. Сонда ғана оның өзіне тән адамгершілік, кісілік мінез-құлқы, ақыл-парасат әлемі, оқыған-тоқыған білім өресі, қаламгерлік машығы мен шеберлік ерекшелігінің басқа да сыр-сипаттары ашыларына шығар күндей куә боларымыз анық. Ақылман жан не жайында жазса да, аз сөзге көп мағына үстеп, оған ұлттық идеологияны сыйғызып, астары қат-қабат пәлсапалық тұжырыммен түйіндейді. Ғалымның қай салада қалам тербеген туындыларын алып қарасақ, бәрінде дерлік ұлт үшін, қазақ тілі үшін ызындап, «маса» боп, ұлты үшін ұлы істерді атқарған ұлт ұстазы болды.

Халықтың рухани ағарып, оң-солын тануына, өнер-білімге ден қойып, ғылымға күштарлық сезімі оянуына шамшырақ болған Ахмет Байтұрсынұлының ұлан-ғайыр қосқан үлесін ешбір пенде жоққа шығара алмайды. Әсіресе, белгілі ақын, кәсіби журналист Мұхамеджан Сералиннің редакторлығымен Тройцкіде шығып тұрған «Айқап» журналының атқарған тарихи миссиясы өте зор. Журнал бетінде қазақ оқығандары жан ауыртқан заманалық мәселелерді көтеріп, өз ой-пікірлерін ортаға салып, соған жауап іздеді. Ең бастысы, 1917 жылдың шілде айында және кейіннен желтоқсан айларында өткен I және II жалпықазақ съезінің ұйымдастырылуы мен өтуінің басында тұрды. Осы оқиғалар қарсаңында А. Байтұрсынұлы Орынбор қаласына жер аударылған болатын. Міне жалпы қазақтың екі бірдей съезінің осы қалада өтуі де А. Байтұрсынұлының саяси беделі мен жалпы қазаққа бергені мол қайраткерлігінің мойындалуы еді.

Сондай-ақ, «Қазақ» газеті, шын мәнісінде, туған халқының оқу-өнерге сусап, шөлдеп қалған мейірін қандырып, білім дариясына армансыз шомып, еркін жүзуіне бар күш-жігерін салды. Редакторы Ахмет Байтұрсынұлының өзі бас боп, газет бетінде иісі қазаққа арнап білім жарысын ұйымдастырып, ата салт-дәстүрдің жоралғысымен бәйге жариялап, пікірін оздырған шын жүйрікке де, ақ адал көңілімен қосылған талапкерге де сәт сапар тілеп, оң батасын берді. Ахаңның ғибраты, өнегелі насихатынан үлгі алған жастар көбейе бастады.

«Қазақ» газеті шәкірттерге білім беру, оқыту мәселелеріне де зор көңіл бөлді. Қалалық, ауылдық жерлердегі мемлекет «қамқорлығымен» бұратаналар үшін тегін оқытатын орыс-қазақ мектептерін ашудағы миссионерлік саясатты әшкереледі. Бұл мектептерді бітіріп шыққан қара көздердің шала-шарпы орысша сауаттанып, орыс әріптерін ежіктеп әзер жазатын деңгейден аспай, керісінше, мұсылманша хат танудан мүлдем қалып жатқаны қоғамдық-саяси, әлеуметтік-рухани тамырының тереңде екеніне оқырман қауымның назарын аударады, ұлт қауіпсіздігі үшін дабыл қағады. Оқимын деген жастарға әрбір ата-ана өз жанқалтасынан ақшасын шығарса, «көп көтерген жүк жеңіл», таза қазақша сапалы білім беруге, ұлтжанды, отаншылдық сезімі асқақ шәкірт тәрбиелеуге толық болатынын газет бетінде жан-жақты талдап, әдемі түсіндірді. Бұл орайда тағы А. Байтұрсынұлына жүгінсек, оның мына келелі сөздері бүгінгі күні де әлі есте ұстайтын, мәнін еш жоғалтпаған даналық қағида деуге болады.

«...Балам деген жұрт болмаса, жұртым дейтін бала қайдан шықсын. Балам деп бағып, оқытып, адам қылғаннан кейін, жұртым деп танымаса, сонда өкпелеу жөн ғой. Аталық міндетін атқарып отырған жұрт жоқ, жұртқа борыштымын деп жүрген қазақ баласы жоқ. Баққан — қазына, қазынаға борыштымыз деп жүр. Жастарды оқыту расходынан қашып, қазынаға борышты қылып қойса, жастарда не жазық бар? Баланы ұлша тәрбиелесең, ұл болмақшы. Құлша тәрбиелесең, құл болмақшы...». Осы сөздерінен-ақ ақынның әр қилы білім саласында қалам тербеген ғалым екенін байқау оңай.

А. Байтұрсынұлының қоғамдық-саяси қызметінен бөлек, қазақ тілінің заңдылықтары мен оның бүгінгі сипатын қалыптастыру ісінде өлшеусіз үлес қосты. Бүгінгі таңда қазақ тілінде қолданып жүрген бірқатар терминдер мен ұғымдар, сонымен қатар қазақ тілінің заңдылықтарының пайда болуы Ахмет Байтұрсынұлының есімімен байланысты. Тіпті қазіргі қазақ тіліндегі зат есім мен сын есім, етістік пен есімдік, одағай мен үстеу, бастауыш пен баяндауыш, пысықтауыш пен шылау, сөйлем және оның түрлері сынды жүзден астам терминдер мен ұғымдарды Ахмет Байтұрсынұлы ойлап тапқан болатын. Осы келтірген мәліметтерден-ақ Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілтану

ғылымының қалыптасып, дамуына зор үлес қосқанын байқауға болады.

Рас, Ахмет Байтұрсынұлының өзінен кейін қалдырған мол мұрасын қарап отырсақ, оның басым көпшілігі қазақ тілінің заңдылықтары сынды мәселелерге арналған лингвистикалық еңбектер екендігін байқаймыз. Лингвистикалық еңбектерінің өзі қазақ тілтану ғылымының әртүрлі саласын қамтиды. Әсіресе Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл-құралы» мен «Әліпби» сынды еңбектерінің ғылыми құндылығы күні бүгінге дейін өзінің маңыздылығын жойған жоқ.

Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тіліне қатысты пікірлері мен ғылыми пайымдары, сонымен қатар жекелеген салаларына қатысты тұжырымдарының теориялық-әдіснамалық құндылығы жоғары. Алаш арысының еңбектерінде көтерілген қазақ тілінің фонологиялық жүйесіне қатысты тұжырымдары мен ашқан жаңалықтары күні бүгінге дейін қолданыста. Ал қазақ тілінің грамматикасы, этнолингвистика мен қазақ тілінің әдіснамасына қатысты пікірлері әлі де болса зерттеудің жаңа бағыты болып табылады [2, 6 б.].

Жалпы Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілтану ғылымының негізін қалаған ғалым, ұстаз деп танымыз. Оған негіз де бар. Мысалы 1914 жылы Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл құралы» деп аталатын оқулығы Орынбор қаласында шыққан болатын. Міне осы жылдан бастап Ахмет Байтұрсынұлының еңбегінде алғаш рет қазақ тілінде ғылыми түсініктер мен ұғымдар қалыптаса бастайды. Өйткені алғаш рет қазақ тілінің дыбыстық жүйесі, жазу жүйесі, грамматика сынды маңызды мәселелерге ғылыми айқындамалар беріледі. Демек алғаш рет фонетика мен синтаксис, орфография мен морфология сынды ұғымдар ашылып, қазақ тіліндегі сипаты ашылды [3, 54 б.].

1917 жылы қазан революциясынан кейін билікке келген большевиктер Қазақстанда зайырлы білім беру жүйесін енгізе бастады. Осыған дейін дәстүрлі қазақ қоғамында өз міндетін атқарып келген мектептер мен медреселер жұмысына тыйым салынып, жаппай орыс тілінің басымдылығы сезілген білім беру жүйесіне көше бастады. Міне осы тұстан бастап қазақ тіліндегі морфология мәселесі де ғылыми тұрғыдан пайымдалып, әліппелер жазыла бастады. Сонымен қатар жалпы білім беру бағдарламалары жазылды. Бұл ретте де біз Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілтану ғылымының қалыптасып, дамуына қосқан зор үлесін байқаймыз. Рас ғалым осыған дейін-ақ қазақ тілі заңдылығын жан-жақты талдап, араб жазуына негізделген әліппені жазып шыққан болатын. Бір ескерте кететін жайттың бірі Қытай қазақтары бұл жазуды әлі күнге дейін қолданып келеді. Міне осы жылдардан бастап қазақ тілінің заңдылығын терең зерделеп, зайырлы білім беру жүйесін енгізген жылдары осы тәжірибені әрі қарай жалғастырды.

Негізінен қазақ тіліндегі сөз құрамдары мен сөз таптары, оның лексика-грамматикалық жағдайы сынды маңызды мәселелердің ғылыми тұрғыдан тұжырымдалуы Ахмет Байтұрсынұлы есімімен тығыз байланысты. Қазақ тілтану ғылымының негізін қалаған ол қазақ балаларының орыс тілінде білім алуына түбегейлі қарсы болған санаулы адамдардың бірі болды. Өйткені осы тұрасында жазған еңбектерінде Ахмет Байтұрсынұлы сол жылдары большевиктер құрған үкімет үшін қайырлысы орыс тілі болып тұрғандығын жасырмайды. Тіпті орыс тілін оқытқан күннің өзінде қазақ тілінің ауқымын тарылтпауға күш салады. Алайда кейінгі оқиғалар көрсеткендей, қазақ тілінің тараым аумағы тарылып, орыс тілінің үстемдігі күшейген болатын. Дегенмен қазақ тілі жекелеген шаруашылық аудандарында әлі де болса оқытылды.

Сондықтан Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілінің заңдылығына қатысты жаңалықтары тек бүгінгі жылдары ғана емес, сонымен қатар сол дәуірдің өзінде қолданысқа ие болды. Мысалы Ахмет Байтұрсынұлы өзінің «Тіл құралы» атты еңбегінде түбір сөз және туынды сөз, қос сөздер мен қосалқы сөздер, қосымшалар, жұрнақ пен жалғау сынды мәселелерді көтеріп, жан-жақты талдау арқылы ұғым ретіндегі заңдылығын анықтайды [4, 25 б.].

Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінен біз сонымен қатар қазақ тіліндегі грамматика мәселелерімен қатар, сөз таптары сынды тақырыптардың арнайы талқылауын байқаймыз. Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінің сөз таптарына ерекше мән бере отырып,

қазақ тілінің өзіндік ерекшелігін сақтап қалуға ұмтылған. Сөздерді сөз таптарына топтастыру бойынша алғашқылардың бірі болып, семантикалық, морфологиялық, синтаксистік топтастыру принциптері тралы мәселе көтереді.

Осының негізінде Ахмет Байтұрсынұлы сөздерді мынадай сөз таптарына бөлген болатын. Мысалы зат есім, заттың сынын сипаттайтын – сын есім, заттың санын білдіретін – сан есім, есімдерге қатысты – есімдік, қимыл-қозғалысты білдіретін – етістік сынды сөз таптарын айқындап, бұл заңдылық қаншама жылдар өтсе де қазақ тілінің заңдылығында айна қатесіз және өзгеріссіз сақталды. Сонымен қатар Ахмет Байтұрсынұлы шылау, үстеу, демеу, жалғау, жұрнақ, одағай сынды қазақ тілінің заңдылығында өзіндік орны бар ережелерді саралаған. Осы еңбекте Алаш арысы көтерген мәселелерді талдай келе, біз Ахмет Байтұрсынұлының сөздердің мағынасы бойынша зат есім мен сын есім, сан есім мен есімдік, етістік пен үстеу, демеу мен жалғау, одағай деп бөлгендігіне куә боламыз [5, 197 б.].

Ахмет Байтұрсынұлының септік мәселесіндегі тапқырлығы да бүгінгі оқушыларды таңғалдырады. Өйткені балалар үшін жаттауға қолайлы болу үшін ол септік атауларына сай жіктелудің оңай жолдарын ұсынған. Тіпті септіктің атауына қарап-ақ бірден жалғауын тауып алуға болатындай көмек берген. Мысалы «Табыс» септігі дегенде алдымен «тап» сөзі ойға оралады. Сондықтан оқушы кімді табам немесе нені табам деген сұрақ қою арқылы табыс септігінің сұрақтарын анықтайды. Осы сынды «Көмектес» септігінде бірден «кіммен көмектесем» деген сұрақ ойға оралады. Осыдан келіп көмектес септігінің сұрақтары «кіммен, немен» деп қоя аламыз.

Ахмет Байтұрсынұлының есімдік сөздерді бере отырып, олардың әрқайсысына тоқталады. Мәнін ашып, ғылыми айқындамасын келтіру арқылы дәлелді сипаттамалар береді. Атап айтқанда Ахмет Байтұрсынұлы зат есімнің өзін жалқы есім және жалпы есім деп бөліп көрсетеді. Бүгінгі таңда осы Ахмет Байтұрсынұлы бөліп берген заңдылыққа сай жалқы есім бірегей зат атаулары аталынса, жалпы есімге ортақ тілдік қолданыстағы заттарды жатқызады. Сонымен қатар зат есімнің жеке және көптік жалғаулардың жалғануындағы өзгерістер туралы өзіндік пікірін білдіреді.

Өз кезегінде сын есімге қатысты да өз ғылыми пайымдарын келтіріп, сын есімнің өзін бірнеше түрге бөледі. Мысалы заттың тек сынын білдіретін сын есім және заттың тек сынын ғана емес, сырын да білдеретін сын есім болады деп санады. Мысалы заттың сынын білдіретін сын есім қатарында «темір құрал» немесе «ағаш ойыншық» дегенді келтірсе, тек сыны ғана емес сырын білдіретін сын есім қатарында «биік тау», «аңқау адам» дегенді келтіреді. Сол сияқты шырайдың өзін бірнеше түрлерге бөліп, олардың әрқайсысына мысалдар келтіре отырып, көрсете алады

Сол сияқты сан есімді де есептік сан есім және реттік сан есім деп бөлуді ұсынады. Есептік сан есім қатарында «бір, екі, үш» сандарын келтірсе, реттік сан есімге «бірінші, екінші, үшінші» сандарын келтіру арқылы түсіндіреді [5, 223 б.].

Етістікке қатысты Ахмет Байтұрсынұлының пікірі қызықты. Мысалы етістіктің өзін болымды және болымсыз деп бөлетініміз белгілі. Мысалы «жауды» деп болымды етістік болса, «жаумады» сөзі болымсыз етістік түріне жатады. Оған қоса Ахмет Байтұрсынұлының он түрлі етістің түрін анықтайды. Олардың қатарында: 1) сабақты етіс; 2) салт етіс; 3) ортақ етіс; 4) өздік етіс; 5) өзгелік етіс; 6) беделді етіс (қазіргі өзгелік етістің –дыр, –дір, –тыр, –тір жұрнақтары арқылы жасалған етіс түрі: жаздырды, айттырды); 7) ырықсыз етіс; 8) шығыс етіс (ортақ етістің үстіне өзгелік етіс жұрнағы қосымша жалғануы арқылы жасалған күрделі түрі: күрестір, табыстыр); 9) дүркінді етіс (-ғыла, -гіле жұрнақтары (жазыла, атқыла) және 10) өсіңкі етіс болып бөледі [5, 231-234 б.].

Рас, Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілтану ғылымының қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесі зор. Тіпті қазақ тіліндегі сөздерді сөз таптарына бөлуі, септік, одағай сөздер мен шылау, сөз таптарын мағыналық топтарға бөлу мен жіктеу сынды заңдылықтары күні бүгінге дейін айтарлықтай өзгеріссіз қолданылып келеді. Ахмет Байтұрсынұлының сөз таптарына, сөз таптарының түрлі мағыналық топ, категорияларына қатысты кейбір

пікірлеріне жоғарыдағы салыстырулар көрсеткендей қазақ тіл білімінің кейінгі дамуы өз өзгерістері мен түзетулерін енгізген болатын.

Бұл келтірген қазақ тілінің заңдылықтарына мән берсек, Ахмет Байтұрсынұлының қаншалықты өз ісінің кәсіби маманы болғандығын байқаймыз. Сол себепті Ахмет Байтұрсынұлы және оның «Тіл-құрал» және тағы да басқа біз жоғарыда келтірген еңбектері тек қана ХХ ғасыр басындағы қазақ оқулықтарының бастауы ғана емес, ең бастысы, қазақ тілтану ғылымының бастауына айналған еңбектер болды. Рас ХХ ғасыр басында дәстүрлі қазақ қоғамы үшін ең қажетті мәселелердің бірі қазақ тіліндегі оқулықтар болды.

Қорыта келе, Ахмет Байтұрсынұлы сынды ұлт қайраткерлерінің жазған және шығарған еңбектері сөзсіз қазақ халқының саяси санасының оянуына үлкен түрткі болды. Әсіресе Ахмет Байтұрсынұлының тек қазақ тілінің заңдылықтарына арналған еңбектері ғана емес, қазақ халқының саяси санасын оятып, қоғамдық-саяси қызметінде белсенді болуға шақырған еңбектерінің өзі ғылыми-зерттеу жұмыстары үшін тың бағыт болып табылады. Мысалы, Ахмет Байтұрсынұлы И.А. Крылов сынды ақындардың шығармаларын белсенді аударды. Бір қызығы Ахмет Байтұрсынұлы осы мысалдардың аударара отырып, қазақ қоғамының ерекшеліктеріне қатысты тұстарын әдейі мысалдармен көмкереді. Ең бастысы, Ахмет Байтұрсынұлының осы мысалдар арқылы қазақ халқының теріс әрекеттері мен мінзе-құлықтарының өзгешіліктерін байқап, ХХ ғасыр басында өз мүддесін өзі қорғай алатын халықтың сапалы бөліктерін қалпына келтіруге көп күш жұмсады. Ұлы жазушы Мұхтар Әуезов ұлт ұстазы туралы былай дейді: «Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаң салған әдебиеттегі елшілдік ұраны - «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты, біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын». Расында да, Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілтану ғылымының қаланып, дамуына, қазіргі қазақ тіліміздің тіл ретінде қалыптасып, өміршең тілге айналуына, ұлт тіліне айналуына қосқан үлесі сүбелі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек 1995. – 256 б.
2. Мұхтаров С. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ тілі біліміндегі сөз таптастыру проблемасы // Ахметтану тағылымдары. – Алматы, 1998. – 294 б.
3. Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары. – Алматы, 1995. – 174 б.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1996. – 187 б.
5. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. – 446 б.

Rereferences:

1. Nurpeisov K. Alash and Alashorda. – Almaty: Atatek, 1995. – 256 p.
2. Mukhtarov S. Akhmet Baitursynovich and the problem of Word formation in the education of the Kazakh language. – Almaty, 1998. – 294 p.
3. Kordabayev T. ways of formation and development of Kazakh linguistics. – Almaty, 1995. – 174 p.
4. Zhubanov K. research on the Kazakh language. – Almaty, 1996. – 187 p.
5. Baitursynuly A. Language Teaching. – Almaty, 1992. – 446 p.

ҒТАХР: 15.31.31

ЖАСӨСПІРІМДІК КЕЗЕҢНІҢ ОНТОГЕНЕЗДЕ АЛАТЫН ОРНЫ МЕН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ РӨЛІ

Бейбітова Р.А.,

Жамбыл облысы, Байзақ ауданы,
Н.Ақшабаев атындағы орта мектебінің тарих пәнінің мұғалімі

***Аннотация.** Бүгінгі таңда жасөспірімдердің көпшілігінде өзін-өзі анықтауда, мамандық таңдаған кезінде қандай оқу орнына түсем, оқуды жалғастырам ба, жоқ па, болашақта қай салада жұмыс жасаймын деген секілді сұрақтар пайда болатындықтан, жасөспірімде осыған байланысты белгілі бір деңгейде мазасыздану пайда болады. Ал мазасыздану балалардың өзіндік бағалауына ықпалын тигізеді. Соған байланысты жасөспірімдердің тұлғалық қалыптасуында белгілі бір өзгерістер пайда болады. Сол себепті, өзіндік бағалау және мазасыздану жасөспірімдердің тұлғалық қалыптасуына қалай ықпал етеді.*

***Түйін сөздер:** жасөспірім, жасөспірімдік кезең, онтогенез, пубертатты дағдарыс, «Мен - тұлғаның негізі».*

МЕСТО И ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ РОЛЬ ПОДРОСТКОВ В ОНТОГЕНЕЗЕ

Бейбітова Р.А.,

Жамбылская область, Байзакский район,
Учитель истории средней школы им. Н. Акшабаева

***Аннотация.** Психология подросткового возраста характеризуется переходом от детства к зрелости. Продолжительность и интенсивность проявляется по-разному, зависит от ребенка, его взаимоотношений с внешним миром. Статья поможет узнать об особенностях поведения подростков и способах реагирования на изменения характера и психики. Психология подростка объясняется становлением личности. Он полностью отделяет себя от родителей, на первое место для него ставятся коллектив и положение в нем. Появляется осознание того, что в мире существует много позиций, точек зрения, возможно существование собственного мнения. Подросток подвержен влиянию со стороны, если не может определиться со взглядами. Важно поддержать его, направить на верный путь.*

***Ключевые слова:** юность, юность, скелет, пубертатный кризис, «Я - концепция».*

PLACE AND PSYCHOLOGICAL ROLE OF ADOLESCENTS IN ONTOGENESIS

Beibitova R.A.,

Zhambyl region, Bayzak district,
History teacher at the secondary school N. Akshabaeva

***Annotation.** The psychology of adolescence is characterized by the transition from childhood to maturity. The duration and intensity are manifested in different ways, depending on the child, his relationship with the outside world. The article will help you learn about the behavioral features of adolescents and how to respond to changes in character and psyche. The psychology of a teenager is explained by the formation of a personality. He completely separates himself from his parents, the team and the position in it are put in the first place for*

him. There is an awareness that there are many positions, points of view in the world, and it is possible that one's own opinion may exist. A teenager is subject to influence from the outside, if he cannot determine his views. It is important to support him, to direct him on the right path.

Keywords: *adolescence, adolescence, skeleton, pubertal crisis, "I am a concept".*

Жасөспірімдік кезең - балалық шақтан балау жастық кезеңге ауысу кезеңі. Жасөспірімдік кезең бала ағзасының қайта құрылуымен және жыныстық жетілуімен жүреді. Психикалық және физиологиялық даму қатар жүрмесе де, осы кезеңнің шектері нақты анықталмаған. Кейбір балалар жасөспірімдік кезеңге ерте, ал кейбіреулері кеш өтеді. Пубертатті дағдарыс 11 жаста да, 13 жаста да пайда болуы мүмкін. Осы дағдарыстан бастап, балаға осы кезең ауыр тиеді.

Пубертатті дағдарыс. Жыныстық жетілу ағзадағы эндокриндік өзгерулерге тәуелді болады. Жыныс гормондарының және өсу гормондарының белсенді жүруі физикалық және физиологиялық дамуына әкеледі. Балалардың салмағы мен бойы өсе бастайды. Ер балаларда бойының өсуі 13 жастан басталып, 15-17 жасқа дейін аяқталады. Ал қыз балаларда бойдың өсуі екі жылға ерте басталады. Бойдың өзгеруі дене салмағының өзгеруімен бірге жүреді. Ең алдымен бас, қол бөлектері, табаны, сосын аяқ-қолдары ұзарып, кейінінен денесі өсе бастайды.

Екінші реттік жыныстық белгілер пайда бола бастайды. Ер балада дауысы, оның ырғағы өзгереді. Жасөспірімдік кезеңде эмоционалды фон тұрақсыз болады. Эмоционалды тұрақсыздықпен қатар сексуалды қозулар көбейеді. Осы кезеңде ер балаларда ер адамға тән және қыз балаларда әйелге тән мінез-құлық бейнесіне талпына бастайды. Алайда жасөспірімдер өзінде ер кісінің және әйел кісінің қасиеттерін біріктіруі мүмкін. Мысалы, өзіне жақсы мансап жасауға талпынатын қыз балаларда ер адмның мінез бітістері мен қызығушылықтары кездеседі, алайда соған қарамастан, негізгі әйел қасиеттері тән болып келеді.

Жасөспірімдік кезеңде ағзаның қайта құрылуы мен қарқынды жетілуіне байланысты өзінің сырт бейнесіне назар аудару жоғарылай бастайды. Физикалық «Меннің» жаңа бейнесі қалыптасады. Жасөспірімдерде өзінің сырт бейнесіне байланысты ауыр эмоционалды реакциясына жақын адамдарының жылы қарым-қатынасы септігін тигізеді.

Физикалық «Мен» бейнесіне және өзіндік саналауына жыныстық жетілу қарқындылығы ықпалын тигізеді.

Акселерация тұлғаның қалыптасуына жағымды мүмкіншіліктер жасайды. Физикалық жағынан алсақ, ерте дамыған қыздар өз-өзіне сенімді және өздерін сабырлы ұстайды. Ал физикалық жағынан дамыған ер балалар спортта жетістіктерге жетеді, құрдастарымен қарым-қатынаста өз-өзін сенімді ұстайды. Керісінше, кеш жетілген ер балаларды кішкентай бала ретінде қабылдағандықтан, оның қарсыласуын тудырады. Американдық психологтардың зерттеулері дәлелдегендей, осындай балалардың құрдастарының арасында танымалдығы аз болады, олар тез қозып, көп сөйлейді, кез келген амалды қолданып өзіне зейін аудартуға талпынады. Осындай балаларда өздерін төмен бағалау қалыптасады.

Психикалық функциялардың дамуы. Жасөспірімдік шақта теориялық рефлексивті ойлау дамиды. Жасөспірім нақты, бейнелі бөлініп, сөйлеудің арқасында тұжырым жасайды.

Жасөспірімдер болжамға негізделіп, интеллектуалды есептерді шеше алады. Сонымен бірге, ол шешімді құрылымдық іздеуіне қабілетті болады. Кездескен жаңа міндеттерді сан түрлі жолмен шешуге талпынады және олардың логикалық эффектілігін тексереді.

Жасөспірімдік шақта тұлға жаңа әлеуметтік ұстанымға өтеді. Осы сәтте қоғамның мүшесі ретінде өзіне саналы қатынас қалыптасады. Осы кезеңде әлеуметтік бағыттаушылықтың қандай болып өтуі кісінің әлеуметтік бағдарларының қалыптасуына

тәуелді болады. Бұл жағғағдаят тұлғаның жан-жақты дамуын қалыптастыратын тәрбиелеудің психологиялық негіздерін өңдеуді қажет етеді [1, 247 б.].

Жасөспірімдік кезенді қарастыру үшін нақты шектерді анықтау қажет. Мысалы, Г.Гримль жасөспірімдік кезең қыз балаларда 12-15 жаста, ер балаларда 13-16 жаста болады деп есептеген. Ж. Пиаже жасөспірімдік кезеңге 12-15 жасты жатқызды. Жасөспірімдік кезеңге онтогенездің дамуында адекватты түрде көңіл бөлген Д.Б. Эльконин болды. Ол - балалардың физикалық дамуына емес, психологиялық дамуына айрықша көңіл бөлген. Жасөспірімдік кезең 10-15 жас аралығында болады деген ой айтқан. Осы кезеңде жасөспірімдерде сан түрлі сөйлеу формалары дамиды [2, 66 б.].

Жалпы интеллектуалдық дамумен қиялдың дамуы байланысты. Қиялдың теориялық ойлаумен араласуы шығармашылықтың пайда болуына әкеледі. Осы сәтте жасөспірімдер өлең жаза бастайды. Жасөспірімдік шақта қиял дамуының екінші жағы да болады. Барлық жасөспірім шығармашылық нәтижеге жетуге талпынбайды, алайда жасөспірімдердің барлығы өздерінің шығармашылық қиялының мүмкіншіліктерін қолданады, олар қиялдау процесінен ләззат алады. Бұл балалық шақтағы ойынға ұқсайды. Л.С. Выготскийдің айтуы бойынша, балалардың ойыны жасөспірімнің қиялына өзгереді.

Жасөспірімді толғандырып жүрген мұқтаждықтары, сезімдері, қиялында көрініс табады. Шынайы өмірде қанағаттандырылмаған тілектері қиял әлемінде жүзеге асады. Жасөспірімдік шақта көптеген тұлғалық мәселелер болады, сол себепті қиялдану эмоциялары өмірдің қызықты өтуіне септігін тигізеді. Өзінің қиялдары жайлы жасөспірімдер тек жақын досына ғана айтады.

Өзіндік сананың дамуы. Жасөспірімдік шақта кезекепе-кезек өзіндік сананың 2 түрі пайда болады: ересек сезімі және «Мен-концепциясы».

Өз-өзін тануда, жасөспірімдер өзінің «Мен» бейнесін қалыптастырады. Алдымен бұл өзін белгілі бір топқа: жас ерекшелік, жыныстық, қызығушылық және т.б. бойынша жатқызудан бастау алады.

Жасөспірімдерде өзіндік сананың қалыптасуы оны қоршаған адамдармен қарым-қатынас, іс-әрекет процесі кезінде жүріп отырады. Практикалық әрекет жасап, басқа адамдармен қарым-қатынас кезінде бала іс-әрекет пен қарым-қатынас субъектісі ретінде өзі жайлы ақпарат алады. Осының негізінде жасөспірімдерде өзі жайлы бейне қалыптасады.

Өзіндік сананың қалыптасуы - қиын әрі күрделі процесс. Оған тек іс-әрекет пен қарым-қатынас ықпал етіп қана қоймай, сонымен бірге - биологиялық, психологиялық, әлеуметтік және мәдени факторлар да ықпалын тигізеді [3].

Өзіндік сананы сипаттайтын маңызды белгілердің бірі - бұл ересек сезімінің пайда болуы болып табылады. Жасөспірімдерде ересек сезімі қалай көрінеді? Ең алдымен, жасөспірім үлкендердің және құрбы құрдастарының оған кішкентай бала секілді емес, ересек адам секілді қарым-қатынас жасауын қалайды. Ол үшін жасөспірім адамдармен тең деңгейде қарым-қатынас жасауға талпынады және өзінің ересек ұстанымын сақтау үшін кикілжің жағдайға дейін барады. Ересек сезімі ата-анасына ештеңе айтпаудан көрініс табады. Бұл өзінің сырт бейнесіне де, құрдастарымен қарым-қатынасына да, оқу мәселесіне де қатысты болады. Осы сәтте жасөспірімдерде өз талғамы, бағалауы, пікірі, өзінің мінез-құлық моделі пайда болады және жасөспірім айналасындағы адамдардың қарсылығына қарамастан, өз пікірін дәлелдеуге талпынады. Жасөспірімдік кезеңде барлық құбылыстар тұрақсыз болады, олардың көзқарастары да екі аптаның ішінде өзгеруі мүмкін, алайда оған қарамастан олар өз пікірін эмоцияналды түрде қорғайды.

15 жаста жасөспірім өзіндік сананың дамуында алға қарай бір қадам жасайды. Тұлғалық тұрақсыздықтан, өз-өзін іздеуден соң балаларда «Мен-концепциясы» қалыптасады. Бұл дегеніміз - «Мен» бейнелерінің, өзі жайлы пікірлердің ішкі келісу жүйесі, жасөспірімдер өз санасында өзінің өмірі жайлы құрастыратын «Мен» бейнелері сан түрлі болып келеді. Физикалық «Мен», яғни өзінің сырт бейнесі, ақыл-ойы,

қабілеттері, мінез-құлқы және тағы басқа қасиеттері жайлы көзқарасы «Мен-концепциясының» немесе шынайы «Менді» қалыптастырады.

Жасөспірім - ол әлі ересек тұлға емес. Сан түрлі «Мен» бейнелерінің бірігуі бір - бірімен сәйкес келмейді. Жалпы рухани өмірдің тұрақсыздығы өзі жайлы пікірлердің өзгеруіне әкеледі. Кей сәттері кездейсоқ мақтау немесе кемсіту сөздері өзіндік сананың өзгеруіне ықпалын тигізуі мүмкін. «Мен» бейнесі толығымен тұрақтанған сәтте, оған маңызды кісінің бағалауы немесе жасөспірімнің өзінің мінез-құлқы қарсы келсе, онда психологиялық қорғаныс механизмдері іске қосылады. Мысалы, ештеңеден қорықпайтын болса, алайда өз әлсіздігін байқатса, онда ол өзі жайлы пікірі мен оның шынайы мінез - құлқы арасындағы сәйкессіздік, бұл жасөспірімдерде ауыр қобалжу сезімін тудырады. Бұл сезімдерден арылу үшін, осындай жағдайда адамдардың барлығы осындай әлсіздікті көрсететіні жайында айта бастайды (проекция механизмі) және тағы басқа.

Шынайы «Меннен» басқа «Мен-концепциясында» идеалды «Мен»-де болады. Талаптану деңгейінің жоғары болуы және оған жетуге өз мүмкіншіліктерінің толық саналанбауы, идеалды «Менді» шынайы «Меннен» ажырата бастайды. Сонда идеалды «Меннің» шынайы «Меннен» ажыратылуын сезінуі, жасөспірімнің өз-өзіне сенімсіздігінде, агрессивтілігінде көрініс табады. Ал идеалды бейнеге жетуге мүмкіндік болған сәтте, ол өз-өзін тәрбиелеуге әкеледі. Жасөспірімдер өзінің болашағының қандай болатындығы жайлы ғана ойланбай, соған сәйкес қажетті қасиеттерді дамытуға талпынады. Бала физикалық жағынан дамыған, күшті болғысы келген жағдайда, ол спорттық ұйымдарға жазылады, ал егер бала жан-жақты болғысы келсе - ғылыми және әдеби кітаптарды оқи бастайды.

Осы кезеңде өз-өзін тәрбиелеу, жасөспірімдерде өзіндік бағыттауының дамуына байланысты болуы мүмкін [4, 231 б.].

Өз-өзін тануда жасөспірімдер өзінен үлкен адамдардың, құрдастарының пікірлеріне айырықша көңіл бөледі. Осы кезеңдегі қыз балалар мен ер балалар аса сезімтал әрі өкпешіл болып келеді.

Өзіндік сананың негізгі компоненті - өзіндік сыйлау болып саналады. Бұл түсінік көп мағынаны білдіреді. Мысалы, өз-өзіне жағымды қарым-қатынас, шынайы және идеалды «Меннің» бір-біріне сәйкес болуы жатады. Тұлғаның өзіндік сыйлау деңгейі қаншалықты төмен болса, ол соншалықты жалғыздық сезіміне бөленеді. Өзіндік сыйлаудың төмендеуі мен коммуникативті қиындықтар тұлғаның әлеуметтік белсенділігін тежейді. Мұндай адамдар мамандық таңдау кезінде басқару мен бәсекелестік қабілетін қажет ететін мамандықтарға баруды жөн көрмейді [5, 100 б.].

Қазіргі нарық заманында, бәсекелестік жағдайында өмір сүре алу үшін жақсы жоғарғы білім алу қажет. Сол себепті, қазіргі заманның жастарының барлығы жоғарғы оқу орындарына түсуге ұмтылады. Ал оқуға түсердің алдында балада белгісіздік, үрей, мазасыздану міндетті түрде болады. Мұндай эмоциялық күйлер тұлғалық қалыптасуына ықпал ететіндіктен, осындай сәтте оқушылардың мінез-құлқы сан түрлі ерекшеліктер пайда болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Реан А.А. Психология подростка. - М: «Алма- Пресс», 2003. - 423 с.
2. Особенности обучения и психического развития школьников 13-17 лет. -М. 1988г. / Под редакцией И.В.Дубровиной, Б.С. Кругловой. 191с.
3. Изучение особенностей психического развития и воспитания учащихся, /под редакцией А.А.Шагай. М. -1987г, 163с.
4. Чеснаков И.И. Проблема самосознания в психологии. - СПб.: Питер, 1992. - 245с.
5. Платонов К.К., Адаскин Б.И. Об изучении и формировании личности учащихся. - М.: - 1986г. - 325с.

References:

1. Rean A.A. Psychology of adolescence. - М: "Alma-Press", 2003. - 423 p.
2. Features of training and mental development of schoolchildren 13-17 years old. -М. 1988 / Edited by I.V. Dubrovinova, B.S. Round. 191с.
3. Study of the characteristics of mental development and education of students, / by editing A.A. Shagai. М. -1987, 163с.
4. Chesnakov I.I. The problem of self-knowledge in psychology. - SPb.: Peter, 1992.- 245p.
5. Platonov K.K., Adakkin B.I. About the study and formation of the personality of students. - М.: - 1986. - 325с.

ТАРИХ, САЯСАТТАНУ, ӘЛЕУМЕТТАНУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТАНУ

ҒТАХР: 10.27.01

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫ НЕМЕСЕ ҚОҒАМҒА ҚАРСЫ ӨЗГЕ ДЕ ӘРЕКЕТТЕРДІ ЖАСАУҒА ТАРТУДЫ САРАЛАУДАҒЫ KEЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Кыстаубеков Б.,
«Кайнар» академиясының магистранты

Аннотация. Мақалада кәмелетке толмаған адамдарды қылмыстық құқық бұзушылықтар мен қоғамға қарсы өзге де іс-әрекеттер жасауға тартудың аяқталу сәтін анықтау мен қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағына құрылымдық сипаттама беруге байланысты сот өндірісіндегі қиындықтар қарастырылады. Автор мақалада «Кәмелетке толмаған адамдардың қылмыстық құқық бұзушылықтары және оларды қылмыстық құқық бұзушылықтар мен қоғамға қарсы өзге де іс-әрекеттер жасауға тарту жөніндегі істер бойынша сот практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының (2002 жылғы 11 сәуір №6) нормативтік қаулысына өзгерістер енгізу жағдайын негіздейді.

Түйін сөздер: тарту, кәмелетке толмағандар, қылмыстық құқық бұзушылықтар мен қоғамға қарсы іс-әрекеттер саралау, сот іс-тәжірбиесі, ҚР Жоғары сотының нормативтік қаулысы.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ КВАЛИФИКАЦИИ ВОВЛЕЧЕНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО В СОВЕРШЕНИЕ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ И АНТИОБЩЕСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ

Кыстаубеков Б.,
Магистрант Академии «Кайнар»

Аннотация. В статье рассматриваются проблемные вопросы составов, связанных с определением момента окончания посягательства, характеристики конструкции объективной стороны, и связанные с этим правила квалификации вовлечения несовершеннолетнего в совершение уголовных правонарушений и антиобщественных действий. Автор обосновывает внесение изменений в нормативное постановление ВС РК «О судебной практике по делам об уголовных правонарушениях несовершеннолетних и о вовлечении их в совершение уголовных правонарушений и иных антиобщественных действий».

Ключевые слова: вовлечение, несовершеннолетний, уголовные правонарушения и антиобщественные действия; квалификация; судебная практика, нормативное постановление Верховного Суда РК.

SOME QUESTIONS OF QUALIFICATION OF INVOLVING MINOR IN FEASANCE CRIMINAL OFFENCE AND ANTI-SOCIAL ACTIONS

Kystaubekov B.,
Master of the Academy "Kainar"

***Annotation.** In the article examined problem questions of the compositions, related to determination of moment of completion of encroachment, характеристика construction of objective side, and related to it rules of qualification of involving minor in a feasance criminal offence and anti-social actions. An author grounds making alteration in the normative decision of SS RK «About judicial practice in matters about criminal offences minor and about engaging of them in the feasance of criminal offences and another anti-social actions».*

***Keywords:** involving, minor, criminal offences and anti-social actions, qualifications; judicial practice, Supreme court of RK.*

Бүгінгі таңда кәмелетке толмағандар қылмыстық әрекетке жиі тартылатын халық санатының қатарында. Соңғы онжылдықта Қазақстандағы кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтарының саны ересектер арасындағы қылмыстық әрекеттерден жылдамырақ өсуде. Осы тұста, ҚР-ның қылмыстық кодексінде жеке тараумен Отбасы мен кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың қарастырылуы сол қылмыстылықпен күресте басымдық сипатқа ие екендігінің көрінісі іспеттес. Бұл Қазақстан Республикасы Конституциясының ережелеріне, халықаралық құқық пен Қазақстанның халықаралық шарттарының жалпы қағидаттарына сәйкес келеді.

Кәмелетке толмағанды қылмыстық құқық бұзушылықты немесе қоғамға қарсы өзге де әрекеттерді жасауға тарту кәмелетке толмағандардың қылмыстылығының алдын алу мен балаларды қорғаудың қылмыстық-құқықтық құралы, қылмыстылықпен екі жақты күресуші норма болып саналады. Оның қоғамдық қауіптілігі де осында.

«Кәмелетке толмаған адамдардың қылмыстық құқық бұзушылықтары және оларды қылмыстық құқық бұзушылықтар мен қоғамға қарсы өзге де іс-әрекеттер жасауға тарту жөніндегі істер бойынша сот практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының соңғы өзгерістерін ескерсек, нормативтік құжаттың 24-пунктінде, кәмелетке толмағанды қылмыстық құқық бұзушылық жасауға тарту ұғымы қылмысқа тартушы адамның кәмелетке толмағанның қылмысқа қатысуға ынтасын (ниетін, ұмтылысын) және дайындығын қалыптастыру жөніндегі мақсатты әрекеттері, деп қаралған [1]. Іс-тәжірбиеде аталған құрамды түсінуде қиындықтар жиі туындайды және де ол қылмыстық қолсұғушылықтың аяқталу сәтін анықтаумен және қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағына құрылымдық сипаттама берумен байланысты болады.

Қылмыстық іс-әрекеттің аяқталу сәтіне тоқталсақ. Жоғарыда келтірілген актіге 20.04.2018 ж. №8 нормативтік құқықтық қаулымен өзгерістер енгізілгенге дейін қаулының 25-пунктінде қылмыстық іс-әрекеттің аяқталу сәті былай сипатталған: ҚР ҚК-нің ҚК-нің [131](#) және [132-баптарымен](#) көзделген қылмыстар, кәмелетке толмағанның ересек адамның ықпалымен қылмыстарды қасақана жасау ниеті пайда болған кезде, қылмысты немесе қоғамға қарсы өзге де әрекеттерді жасауға тарту сәтінен бастап аяқталды деп есептеледі. Өзгерістерден кейін бұл ұғымда қылмыстық құқық бұзушылықтардың қатары 144-баппен толықтырылып, ҚР ҚК-нің 132,133,144-бабындағы қылмыстық іс-әрекеттің аяқталу сәттері нақтыланады. Яғни, ҚР ҚК-нің 132,133,144-бабында көзделген қылмыстық құқық бұзушылықтар кәмелетке толмағанның ересек адамның ықпалымен қылмыстық құқық бұзушылықтарды қасақана жасау ниеті пайда болған кезде, қылмыстық құқық бұзушылықты немесе қоғамға қарсы өзге де әрекеттерді жасауға, сондай-ақ жезөкшелікпен айналысуға, эротикалық мазмұндағы өнімдерді әзірлеуге тарту сәтінен

бастап аяқталды деп есептеледі. Демек, қарастырылып отырған нормалар формальды құрам танылады.

Кәмелетке толмағанды қылмыстық құқық бұзушылықты немесе қоғамға қарсы өзге де әрекеттерді жасауға тарту фактісі анықталғанда кәмелетке толмаған адамның өзінің қылмыстық іс-әрекетке тартылғандығын сезіне алатындай күйге жеткендігін, оның даму деңгейін анықтау маңызға ие. Алайда, кәмелетке толмаған адамның дәл осы күйін анықтау іс-тәжірбиеде қиын.

Кәмелетке толмаған адамды қылмыс жасауға мәжбүрлеген, мәжбүрлемегендігіне карамастан, ол өз қалауымен қылмысқа қатысуға ерік білдірген жағдайда ғана ниеттің қалыптасатындығын бірнеше жылдар бұрын К.К. Сперанский, айтып кеткен болатын [2]. Мұнда, дейді ол, ниет емес, жасөспірімнің қылмыстық жүріс-тұрысы, шешім қабылдауы, дайындық дәрежесі, қалауы басты назарда болады [3, 5 б.]. Нақтырақ айтсақ, ересек адамның кәмелетке толмаған адамды қылмыстық өмірге баулуы, оған криминалды субмәдениеттің құндылықтарын сіңіруі, қылмыскерлердің қатарына шақыруы, қылмысқа тарту дегенді білдіре білдірмейді. Яғни, К.К. Сперанский, кәмелетке толмағанның қылмысты жасау ниетінің қалыптасуы моментін оның ерік білдіруімен түсіндірген.

Егер осындай психологиялық өңдеудің нәтижесінде жасөспірімді белгілі бір қылмысты жасауға итермелеу, не қылмысты жасау ниетін тудыру мүмкін болмаса, онда жоғарыда айтып кеткен түсініктемеге орай, ересек адам ҚР ҚК-нің [132-бабымен](#) (Кәмелетке толмаған адамды қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға тарту) не ҚР ҚК-нің [133-бабымен](#) (Кәмелетке толмаған адамды қоғамға жат әрекеттер жасауға тарту) жауапқа тартылмайды. Кәмелетке толмағандарды қылмыстық құқық бұзушылықтар немесе қоғамға қарсы іс-әрекеттер жасауға тарту кезінде бұл қылмыстық құқық бұзушылықтар тек қасақана жасалынады.

Кәмелетке толмағанды қылмыстық құқық бұзушылықты немесе қоғамға қарсы өзге де әрекеттерді жасауға тарту сәтін кәмелетке толмағанның санасында өткен құбылыстармен, кейде оның ересектердің ықпалына түсіп, қылмыстық іс-әрекеттерді бастап кеткен іс-әрекеттерінен және ересектің белсенді іс-әрекетінен көре аламыз. Ересек адамның кәмелетке толмаған адамды қылмыстық құқық бұзушылықтар мен қоғамға қарсы өзге де іс-әрекеттер жасауға тарту сәті мына фактілермен сипаталады:

- қылмыстық құқық бұзушылыққа тартушы адамның белсенді іс-әрекеттері кәмелетке толмағанның қылмысқа қатысуға ынтасын (ниетін, ұмтылысын) тудыруға бағытталуы тиіс, кәмелетке толмағанның санасында болашақта тартылатын қылмыстық іс-әрекетке қатысты ой-тұжырым қалыптасады;

- және қылмысқа тартушы адамның мақсатты әрекеттері кәмелетке толмағанның қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысуға дайындығын қалыптастыруға бағытталады, бұл кәмелетке толмағанның ерік білдіру моменттерінен көрінеді.

Яғни, ересек адамның кәмелетке толмаған адамға қаншалықты ықпал ете алғандығын анықтау үшін оның санасында қалыптасатын интеллектуалды және ерікті моменттерін де ажырату қажет болады.

Дегенмен де, кәмелетке толмағанда ересек адамның ықпалымен қылмыстық құқық бұзушылықтарды қасақана жасау ниетінің пайда болуы, оның қылмыстық құқық бұзушылықты немесе қоғамға қарсы өзге де әрекеттерді жасауы шарт дегенді білдірмейді, онда қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысуға дайындықтың қалыптасуы жеткілікті.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдары және соттар аталған істі қарау барысында кәмелетке толмағанды қылмыстық құқық бұзушылықтарды немесе қоғамға қарсы іс-әрекеттерді жасауға тарту мақсатында ересектердің жасаған іс-әрекеттерін жан-жақты зерделеуі тиіс. Ересек адамның кәмелетке толмағанды қылмыстық іс-әрекетке тарту кезіндегі атқаратын іс-әрекеттері Қаулының 24-пунктінде, былай түсіндіреді: «Мұндайда ересек адамның әрекеттері белсенді болуы тиіс және психикалық немесе денесіне зиян келтірумен (ұру, көндіру, қауіп туғызу және қорқыту, ақша беру, алдау, кек алу, қызғану

және өзге де ұждансыз сезімін қоздыру, жауапсыздыққа сендіріп, қылмыстық құқық бұзушылықты жасаудың орны мен тәсілін немесе оның іздерін жасыру туралы кеңес беру, жасаған әрекеттер үшін ақы төлеуге немесе ұрланған заттарды сатуға көмектесуге уәде беру және т.б.) ұштасуы мүмкін». Бірақ та біздің ойымызша, жақшаның ішіндегі «қылмыстық құқық бұзушылықты жасаудың орны мен тәсілін немесе оның іздерін жасыру туралы кеңес беру, жасаған әрекеттер үшін ақы төлеуге немесе ұрланған заттарды сатуға көмектесуге уәде беру және т.б.» сөз тіркестері психикалық немесе денесіне зиян келтіру ұғымын ашып тұрған жоқ, керісінше, белсенді іс-әрекеттерді сипаттайды. Сондықтан да жақшадағы «ұру, көндіру, қауіп туғызу және қорқыту, ақша беру, алдау, кек алу, қызғану және өзге де ұждансыз сезімін қоздыру, жауапсыздыққа сендіріп, қылмыстық құқық бұзушылықты жасаудың орны мен тәсілін немесе оның іздерін жасыру туралы кеңес беру, жасаған әрекеттер үшін ақы төлеуге немесе ұрланған заттарды сатуға көмектесуге уәде беру және т.б.» сөз тіркесі «Мұндайда ересек адамның әрекеттері белсенді болуы тиіс» дегеннен кейін тұрғаны жөн.

Келесі назар аударатын жағдайға көшсек. Мысалы, аталған қаулының 24 және 26-пунктерінің мазмұндарында қайшылықтардың бар екендігін аңғару қиын емес.

Қаулының 24-пунктінде, «Ересек адамның кәмелетке толмағанға психикалық немесе денесіне зиян келтірмей, қылмыстық құқық бұзушылық жасау туралы өздігінен жәй ұсыныс айтуы кәмелетке толмағанды қылмыстық құқық бұзушылық жасауға тарту болып табылмайды», деп көрсеткенімен де, Қаулының 26-пунктінде, «ҚК-нің 132-бабының үшінші бөлігінде, 133-бабының үшінші бөлігінде және 134-бабының екінші бөлігінде көзделген кәмелетке толмағандарды қылмыстық құқық бұзушылықтарды немесе қоғамға қарсы іс-әрекеттерді жасауға тарту кезінде күш қолдану деп кәмелетке толмағанның денесін ауыртумен, денсаулығына жеңіл және орташа дәрежедегі зиян келтірумен байланысты ұрып-соғуды, өзге де күш қолдану әрекеттерін [1] түсінетіндігі айтылады. Яғни, Қаулының 24-пунктінде психикалық немесе денесіне зиян келтіру кәмелетке толмағандарды қылмыстық іс-әрекетке тартудың бір белгісі ретінде қаралса да, 26-пункте денеге зиян келтіре отырып, ұрып-соғу күш қолдану, деп түсіндірілген.

Мұнан түсінетініміз, ҚР ҚК-нің 132, 133-баптарының 1 және 2-бөлігінде, 134-бабының 1-бөлігінде көзделген кәмелетке толмағанға психикалық немесе денесіне зиян келтірмей де қылмыстық іс-әрекетті жасауға тартуға болады. Себебі, күш қолданып немесе оны қолдану қатерін төндіріп жасалған іс-әрекеттер саралаушы норманы құрайды (ҚР ҚК-нің 132-бабының 3-тармағы; 133-баптың 3-тармағы).

Жоғарыдағы жағдайды ескере отырып, Қаулының 24-пунктінде «ҚР ҚК-нің 132, 133-баптарының 1 және 2-бөлігінде, 134-бабының 1-бөлігінде көзделген» деген сөз тіркесті «Ересек адамның» сөз тіркесі мен «кәмелетке толмағанға» сөз тіркесінің арасына қосқан жөн, деп есептейміз. Сонымен қатар, «психикалық немесе денесіне зиян келтірмей» сөз тіркесінің орнын «қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысуға ынта (ниет, ұмтылыс) мен дайындықты қалыптастыра алмайтындай» сөз тіркесімен алмастырған жөн.

Әрі қарай, егер кәмелетке толмағанды қылмыстық құқық бұзушылықтарды немесе қоғамға қарсы іс-әрекеттерді жасауға тарту оның денсаулығына ауыр зардап келтірумен немесе дербес қылмыстық құқық бұзушылық құрамын құрайтын өзге әрекеттермен ұштасатын болса, онда бұл әрекеттерді қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы ретінде саралау керек.

ҚР ҚК-нің 132, 133, 134 және 144-баптарымен көзделген кәмелетке толмаған адам қылмыстық құқық бұзушылықтарды қасақана ниетпен және ересек адамның ықпалымен жасайды, сонымен қатар, қылмыстық құқықтық бұзушылыққа тартылған адамның кәмелетке толмаған екендігін ересек адам біледі.

Кәмелетке толмағанды қылмыстық құқық бұзушылық жасауға тартқан және оған қатысқан ересек адам жасөспіріммен бірге нақтылы қылмыстық құқық бұзушылық жасауға қоса қатысқаны және оны қылмыстық құқық бұзушылық жасауға тартқаны үшін жауапты болады. Қылмыстық жауаптылық жасына толмаған адаммен бірге жасалған

қылмыстық құқық бұзушылықты адамдар тобымен жасалған деп саралауға болмайды. Және де ҚР ҚК-нің 28-бабының екінші бөлігіне сәйкес, кәмелетке толмаған адамды қылмыстық құқық бұзушылық жасауға тартқан ересек адамды қылмыстық құқық бұзушылықты орындаушы деп танымыз.

Сонымен зерттеу тақырыбымызды қорытындылай келе төмендегідей тұжырымдар жасаймыз:

ҚР ЖС қаулысының 24-пунктін келесі үлгіде көрсеткен жөн: «Мұндайда ересек адамның әрекеттері белсенді болуы тиіс (ұру, көндіру, қауіп туғызу және қорқыту, ақша беру, алдау, кек алу, қызғану және өзге де ұждансыз сезімін қоздыру, жауапсыздыққа сендіріп, қылмыстық құқық бұзушылықты жасаудың орны мен тәсілін немесе оның іздерін жасыру туралы кеңес беру, жасаған әрекеттер үшін ақы төлеуге немесе ұрланған заттарды сатуға көмектесуге уәде беру және т.б.) және психикалық немесе денесіне зиян келтірумен ұштасады», деп көрсеткен жөн.

«Ересек адамның ҚР ҚК-нің 132, 133-баптарының 1 және 2-бөлігінде, 134-бабының 1-бөлігінде көзделген кәмелетке толмағанда қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысуға ынта (ниет, ұмтылыс) мен дайындықты қалыптастыра алмайтындай, қылмыстық құқық бұзушылық жасау туралы жәй ұсыныс айтуы кәмелетке толмағанды қылмыстық құқық бұзушылық жасауға тарту болып табылмайды».

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кәмелетке толмаған адамдардың қылмыстық құқық бұзушылықтары және оларды қылмыстық құқық бұзушылықтар мен қоғамға қарсы өзге де іс-әрекеттер жасауға тарту жөніндегі істер бойынша сот практикасы туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2002 жылғы 11 сәуір №6 нормативтік қаулысы (20.04.2018 ж. №8 нормативтік құқықтық қаулымен өзгеріс енгізілді).

2. Сперанский К.К. Уголовно-правовая борьба с преступлениями несовершеннолетних и против несовершеннолетних. -Ростов н/Д, 1991. -С. 84.

3. Пудовочкин Ю.Е. Вовлечение несовершеннолетнего в совершение преступления: новые решения и новые проблемы // Вестник института: преступление, наказание, исправление, 2012. -№ 19.-С. 4-8.

References:

1. On judicial practice in cases of criminal offenses of minors and their involvement in criminal offenses and other anti-social actions: Normative Resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan of April 11, 2002 №6 (April 20, 2018 №8 amended by a regulatory legal resolution).

2. Speransky KK Criminal and legal struggle with juvenile offenses and against juvenile offenders. -Rostov n / D, 1991. -S. 84.

3. Pudovochkin Yu.E. Involvement of a juvenile in the completion of a crime: new solutions and new problems // Bulletin of the Institute: crime, punishment, correction, 2012. -№ 19.-S. 4-8.

ГРНТИ: 10.27.01

ПОНЯТИЕ АКЦИОНЕРНОГО ОБЩЕСТВА И ЕГО МЕСТО В СИСТЕМЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Турсынбаева Г.И.,
ст.преподаватель кафедры юридических дисциплин
Джардемев Д.А.,
магистрант Академии «Кайнар»

***Аннотация.** Научная статья посвящается понятию и сакриту понятия акционерного общества и его место в системе юридических лиц по законодательству Республики Казахстан. Актуальность этой темы вызвана тем, что несмотря на продолжительное существование акционерной формы юридических лиц в законодательстве Республики Казахстан, вопросы защиты прав акционеров не получили в гражданско- правовой науке соответствующей разработки. Развитие акционерных правоотношений в Республике Казахстан объективно вызвало необходимость в изучении правового статуса акционеров и способов защиты их прав. Вопросы статуса органов управления акционерного общества, прав акционеров и механизмы их защиты требуют тщательного юридического анализа, поскольку ныне действующее акционерное законодательство Республики Казахстан не соответствует бурно развивающимся отношениям в сфере предпринимательства.*

***Ключевые слова:** Акционерное общество, юридическое лицо, правовая форма, гражданское законодательство, предприниматель, акции, правовое регулирование.*

АКЦИОНЕРЛІК ҚОҒАМ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЗАҢНАМАСЫНДАҒЫ ЗАҢДЫ ТҮЛҒАЛАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ

Тұрсынбаева Г.И.,
Құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы
Джардемев Д.А.,
«Кайнар» академиясының магистранты

***Аннотация.** Ғылыми мақала акционерлік қоғам түсінігінің мен оның Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша заңды тұлғалар жүйесіндегі орнына арналған. Бұл тақырыптың өзектілігі Қазақстан Республикасының заңнамасында заңды тұлғалардың акционерлік нысанының ұзақ уақыт болғанына қарамастан, акционерлердің құқықтарын қорғау мәселелері азаматтық құқық ғылымында тиісті дамымағанымен байланысты. . Қазақстан Республикасындағы акционерлік құқықтық қатынастардың дамуы объективті түрде акционерлердің құқықтық жағдайын және олардың құқықтарын қорғау жолдарын зерттеу қажеттілігін туғызды. Акционерлік қоғамның басқару органдарының мәртебесі, акционерлердің құқықтары және оларды қорғау тетіктері мәселелері жан-жақты құқықтық талдауды талап етеді, өйткені Қазақстан Республикасының қолданыстағы акционерлік заңнамасы Қазақстан Республикасындағы қарқынды дамып келе жатқан қатынастарға сәйкес келмейді. кәсіпкерлік саласы.*

***Түйін сөздер:** Акционерлік қоғам, заңды тұлға, ұйымдық-құқықтық нысаны, азаматтық құқық, кәсіпкер, акциялар, құқықтық реттеу.*

THE CONCEPT OF A JOINT STOCK COMPANY AND ITS PLACE IN THE SYSTEM OF LEGAL ENTITIES UNDER THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Tursynbayeva G.I.,

Senior Lecturer of the Department of Legal Disciplines

Dzhardemov D.A.,

master's student of the Academy "Kainar"

***Annotation.** The scientific article is devoted to the concept and concealment of the concept of a joint-stock company and its place in the system of legal entities under the legislation of the Republic of Kazakhstan. The relevance of this topic is due to the fact that despite the long existence of the joint-stock form of legal entities in the legislation of the Republic of Kazakhstan, the issues of protecting the rights of shareholders have not received appropriate development in civil law science. The development of joint-stock legal relations in the Republic of Kazakhstan has objectively caused the need to study the legal status of shareholders and ways to protect their rights. Issues of the status of the governing bodies of a joint stock company, the rights of shareholders and mechanisms for their protection require a thorough legal analysis, since the current joint stock legislation of the Republic of Kazakhstan does not correspond to the rapidly developing relations in the field of entrepreneurship.*

***Keywords:** Joint stock company, legal entity, legal form, civil law, entrepreneur, shares, legal regulation.*

В юридической литературе и в законодательстве стран даже с общей правовой базой наблюдаются самые различные определения акционерного общества. Так, по мнению А.И. Азрилияна, «акционерное общество - форма концентрации капитала и основная организационная форма крупной корпорации, капитал которой образуется путем продажи акций и облигаций». По мнению И.Н. Волковой «акционерное общество- это общество, капитал которого образуется путем объединения средств учредителей и продажи части акций и облигаций (другая часть остается в распоряжении акционерного общества, не продается)» [1]. «Акционерное общество - это одна из организационно-правовых форм предприятий. Оно создается путем централизации денежных средств (объединения капиталов) различных лиц, проводимой посредством продажи акций с целью осуществления хозяйственной деятельности и получения прибыли» [2].

На основании ст. 3 Закона об АО акционерным обществом признается юридическое лицо, выпускающее акции с целью привлечения средств для осуществления своей деятельности. Аналогичное определение дается и в ст. 85 ГК РК. В соответствии со ст. 2 Закона об АО: «акционерным обществом признается коммерческая организация, уставный капитал которой разделен на определенное число акций, удостоверяющих обязательные права участников (акционеров) по отношению к обществу». Существует мнение, что «обилие определений объясняется не столько исторической спецификой акционерных форм, сколько сложностью акционерной организации». Поэтому, считает автор, «не случайно во многих зарубежных законодательствах отсутствует легальное определение акционерных обществ» [3, С. 33].

Панамский профессор Р. Дурлинг приходит к выводу, что «законодатель Панамы правильно поступил, не дав определения акционерного общества, поскольку его юридическая природа является объектом теоретических споров» [4].

Еще более категоричная мысль высказана В.И. Мамай: «может быть, в совершенных определениях и нет нужды, для этого просто нужно знать

отличительные признаки акционерного общества от других организационно-правовых форм предпринимательства» [5].

Схожей позиции придерживается Д.В. Ломакин, который пишет: «попытка выделить идеальное определение акционерного общества вряд ли окажется успешной, так как легальная дефиниция не способна вместить в себя все конститутивные признаки этой организации» [6, С. 33].

По мнению Р. Илза современная корпорация - это институт, который еще ищет философского обоснования» [7].

Полагаем, что несмотря на краткость, определение акционерного общества, используемое в Законе об АО, является достаточным для его характеристики и выделения из круга коммерческих юридических лиц и определения его места в законодательстве РК.

В качестве сравнения, следует отметить, что по законодательству США вместо понятия акционерное общество используется понятие корпорация. Согласно юридическому словарю С. Гифиса [8] под корпорацией понимается: ассоциация акционеров (или даже одного акционера), созданная по законодательству и рассматриваемое судами как «искусственное лицо», «обладание юридическим лицом полностью отдельным и различным от лиц, которые составляют его, со способностью продолжительного существования или продолжения, и обладающее способностью, как таковое юридическое лицо, получать, держать и передавать собственность, выступать ответчиком и истцом, и пользоваться такими другими правами, какими оно может быть наделено законодательством, также как и физическое лицо».

Ответственность корпорации обычно ограничивается ее активами и акционеры таким образом защищены от личной (персональной) ответственности в связи с делами корпорации, так называемый «корпоративный покров» (в то же время необходимо иметь в виду, что в ряде случаев существует возможность снятия «корпоративного покрова» «lifting the veil» [9, С. 51]. Корпорация облагается налогами по специальным корпоративным ставкам налогов, и акционеры должны платить дополнительный налог на дивиденды или на другую прибыль, полученную от корпорации. Деятельность корпорации регулируется штатами, где они были созданы или юрисдикциями, где они осуществляют свою деятельность. Государственные законы в некоторых юрисдикциях дают корпоративному совету директоров и ее высшим должностным лицам сравнительно большую независимость от согласия и контроля акционеров, чем в других штатах и таким образом стимулируют создание большего количества корпораций в своих юрисдикциях. Ярким примером является штат Делавэр. Во многих юрисдикциях были приняты специальные, основополагающие законы, которые позволяют отдельно взятым лицам, или группам людей с близкими отношениями, создавать корпорации, в которых ограничивается их личная ответственность, деятельность выполняется без всех формальностей, таких как ежегодные собрания, действия совета директоров и т.д. Эти корпорации именуется близкими корпорациями. В основном они состоят из одного или нескольких акционеров.

В законодательстве РК существуют положения, которые вносят элементы общности в понятие учредитель, участник, акционер. Так, например, в ст. 44 ГК РК говорится об учредителе (участнике). Более того, на основании п. 3 ст. 44, п. 2 ст. 85, п. 5 ст. 86 ГК РК, акционеры акционерного общества относятся к определению участник, так же, как и участники полного, коммандитного товарищества, товарищества с дополнительной, ограниченной ответственностью.

П. 3 ст. 44 ГК РК в литературе характеризуется тем, что он распространяет свое действие и на акционеров, «что на наш взгляд, принципиально противоречит логике отношений акционера и акционерного общества. К сожалению, нет никаких оснований толковать эту норму узко, поскольку сам факт ее расположения в параграфе Кодекса, посвященным общим положениям о юридических лицах, предполагает ее распространение на все указанные формы юридических лиц» [10].

В соответствии с законодательством Республики Казахстан, акционер не отвечает по обязательствам общества и несет риск убытков, связанных с деятельностью общества,

в пределах стоимости принадлежащих им акций, за исключением случаев, предусмотренных Законом об АО. Вышеуказанное означает, что в случае ликвидации общества к акционерам не могут предъявляться претензии по обязательствам общества. Это является одной из особенностей ликвидации акционерного общества, в отличие от полного товарищества, где полные товарищи несут солидарную ответственность по обязательствам товарищества.

Таким образом, распространение законодательством понятие участник на акционера является на наш взгляд, ошибочным поскольку различен их правовой статус.

Акционерное общество имеет ограниченную акциями ответственность его акционеров. Г.Ф. Шершеневич писал по этому поводу: «... этот признак отличает акционерное общество от полного, в котором все члены отвечают неограниченно, от товарищества на вере, где ограниченная ответственность совмещается с неограниченной» [8].

В отличие, от производственного кооператива, участие в акционерном обществе не требует личного трудового участия [11].

Справедливо указывается: «важное значение имеет и личное участие акционера в работе общества, ибо последнее - это не только объединение капиталов, но организация собственников капитала-собственности. Рамки личного участия обуславливаются исключительно количеством акций, находящихся в собственности акционера» [9, С. 16].

Кроме того, «личность акционера может иметь особое значение как для общества, так и для динамики акционерного правоотношения. Нормальное функционирование общества во многом будет зависеть от деловых качеств лиц, обладающих контрольным пакетом акций. Значимость личного фактора достигает своего апогея в акционерных обществах, состоящих из одного лица» [9, С. 39]. М.И. Кулагиным компании, созданные одним лицом, характеризуются как «юридические мутанты». Данный вывод автор обосновывает тем, что образование компании одним лицом основывается на ограничении предпринимательского риска данного лица [12, С. 6].

К. Маркс сущность акционерных обществ характеризовал следующим образом: «в акционерных обществах функция отделена от собственности на капитал, следовательно, и труд совершенно отделен от собственности на средства производства и на прибавочный труд. Это результат высшего развития капиталистического производства, необходимый переходный пункт к обратному превращению капитала в собственность производителей... в непосредственную общественную собственность. С другой стороны, акционерные общества - переходный пункт к превращению всех функций в процессе производства, до сих пор еще связанных с собственностью на капитал, просто в функции ассоциированных производителей, в общественные функции» [13].

Полагаем, что нельзя согласиться с Р. Саватье который указывал, что «члены общества принимают на себя обязанность работать совместно» [14]. В отношении направлений деятельности акционерных обществ в литературе имеются суждения как о возможных формах совместных предприятий [15]. Согласно ст. 14 Закона Республики Казахстан «Об иностранных инвестициях» от 27 декабря 1994 г., «предприятия с иностранным участием могут создаваться в форме хозяйственного товарищества, акционерного общества, а также в иных формах, не противоречащих законодательству Республики Казахстан.

Как указывают М.К. Сулейменов и Ж.Ш. Ташмухамбетова, наибольшее распространение получили товарищества с ограниченной ответственностью и акционерные общества. Авторы, считают, что вышеуказанные формы коммерческих юридических лиц являются наиболее приемлемыми для иностранных партнеров, так как они в большей степени гарантируют защиту интересов иностранной стороны в случае отрицательного результата хозяйственной деятельности, допустим, банкротства, убыточности, неплатежеспособности и т.п. [15].

При добровольной ликвидации акционерного общества решение об этом принимается общим собранием акционеров, которое определяет ликвидационную процедуру по соглашению с кредиторами и под их контролем в соответствии с законодательными актами (п. 1 ст. 99 Закона об АО). Кроме того, особо оговаривается одно обстоятельство: акционеры, владеющие в совокупности пятью и более процентами акций, вправе иметь своего представителя в составе ликвидационной комиссии. Это особое право, которое законодателем предоставляется только акционерам акционерных обществ, в отличие от участников хозяйственных товариществ или производственных кооперативов. В принудительном порядке акционерное общество ликвидируется по тем же основаниям, что и любые другие юридические лица. Однако, добавляются следующие основания:

в случае, если число акционеров закрытого акционерного общества превысит 100 и если не будет в течение трех месяцев проведено общее собрание акционеров для принятия решения об изменении типа общества на открытое;

в случае признания недействительной регистрации общества в связи с допущенными при его создании нарушениями законодательства, которые носят неустранимый характер (п. 2 ст. 99 Закона об АО).

В этих указанных случаях требование о ликвидации общества может быть предъявлено в суд заинтересованными лицами, если законодательными актами не предусмотрено иное. Закон об АО не дает определение заинтересованного лица, но очевидно, что в этом качестве могут выступить кредиторы и другие лица, перечень которых не ограничен.

Акционерное общество имеет право преобразоваться в товарищество с ограниченной ответственностью или в производственный кооператив (п. 2 ст. 93 ГК РК, ст. 97 Закона об АО). Данное положение содержится и в ст. 20 Федерального Закона об АО.

В литературе по этому поводу существует следующее мнение: В.А. Жакенов в положении о праве акционерного общества преобразоваться в производственный кооператив усматривает существенное нарушение прав акционеров, «поскольку для участия в деятельности производственного кооператива обязательным элементом является личное трудовое участие» [16].

Как указывает автор - «очевидно, что такая процедура является более органичной и приемлемой для закрытого АО, но это положение не может применяться для открытого АО, если об этом не принято решение единогласно всеми акционерами.

В казахстанской юридической литературе не содержится обоснований того, почему акционерные общества вправе преобразоваться только в товарищество с ограниченной ответственностью и в производственный кооператив. Упоминание об этом императивном положении существует только у Е.А. Суханова, однако обоснование запрета строится на существующих в российском законодательстве различиях между товариществами как объединений лиц, и обществами как объединениями капиталов [17].

Соглашаясь, с приведенным выше мнением В.А. Жакенова о согласии акционеров, необходимо пойти дальше. Думается, ввиду тенденции увеличения диспозитивных норм в гражданском законодательстве при наличии согласия акционеров преобразование акционерного общества должно осуществляться без ограничений.

Представляется, что вышеуказанное запретно-ограничивающее положение является неверным, так как отсутствует смысл в публичном характере запретной нормы, который выражается в боязни исключения дополнительной ответственности акционеров общества в случае преобразования акционерного общества в иные организационно-правовые формы, кроме товарищества с ограниченной ответственностью и производственного кооператива. Так, в соответствии со ст. 85 ГК РК акционеры, несут риск убытков, связанных с деятельностью общества, в пределах стоимости принадлежащих им акций. Таким образом, акционерные общества являются

юридическими лицами с минимальной долей ответственности акционеров по долгам акционерного общества.

Поэтому, в случае преобразования акционерного общества в полное товарищество или в товарищество с дополнительной ответственностью дополнительная ответственность акционеров наоборот увеличивается. Ввиду вышеуказанных обстоятельств, необходимо, чтобы вопросы преобразования акционерные общества решали самостоятельно.

Список использованной литературы:

1. Батиста Р. Правовое регулирование акционерных обществ в Панаме: Дисс. ...канд. юрид. наук. М., 1978.
2. Мамай В.И. «К понятию и признакам акционерного общества», «Государство и Право», М., 1996 г., №11.
3. Eells R. The Meaning of Modern Business. N. Y., 1960
4. Law Dictionary \ by Steven H. Gifis. - 4th ed. P. cm.
5. Henn & Alexander, Law of Corporations 694 (3rd ed. 1983).
6. Шепелев Л.Е. Акционерные компании в России. JL, 1973.
7. КЛИМКИН С.И. «Ответственность участников товарищества с ограниченной ответственностью» в сборнике: Гражданское законодательство Республики Казахстан - толкование и комментирование. Выпуск 6. - Алматы: Баспа, 1998.
8. Шершеневич Г.Ф. Учебник торгового права. М., 1994.
9. Шепелев Л.Е. Акционерные компании в России. JL, 1973.
10. Указа Президента РК, имеющего силу Закона, «О производственном кооперативе» от 5 октября 1995 г. №2486, Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан, 1995 г., №20, ст. 119; Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1996 г., №14, ст. 284.
11. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., Т. 25. Ч. 1.
12. Саватье Р. Теория обязательств. Юридический и экономический очерк. М., 1972.
13. Правовые формы совместного предпринимательства и практика СССР, «Советское государство и Право», 1985, №3.
14. «Право и иностранные инвестиции в Республике Казахстан» Отв. ред. М.К. Сулейменов. - Алматы: Жеті Жарғы, 1997.
15. Гражданский Кодекс РК (Общая часть), Комментарий. В двух книгах. Книга 1. Ответ, ред.: М.К. Сулейменов, Ю.Г. Басин. Алматы, «Жеты Жарғы», 1997.
16. Могилевского С.Д. «Акционерные общества. Серия «Коммерческие организации: комментарий, практика, нормативные акты». - 2-ое изд., испр. и доп. - М.: Дело. 1999.
17. Лялин В.А., Воробьев П.В. Ценные бумаги и фондовая биржа - М.: Информационно-издательский дом «Филинь», 1998.

References:

1. Batista R. Legal regulation of joint-stock companies in Panama: Diss. ...cand. legal Sciences. M., 1978.
2. Mamai V.I. "On the concept and features of a joint-stock company", "State and Law, M., 1996, No. 11.
3. Eells R. The Meaning of Modern Business. N.Y., 1960
4. Law Dictionary \ by Steven H. Gifis. - 4th ed. P.cm.
5. Henn & Alexander, Law of Corporations 694 (3rd ed. 1983).
6. Shepelev L.E. Joint stock companies in Russia. JL, 1973.
7. Klimkin S.I. "Responsibility of participants in a limited liability partnership" in the collection: Civil legislation of the Republic of Kazakhstan - interpretation and commentary. Issue 6. - Almaty: Baspa, 1998.

8. Shershenevich G.F. Textbook of commercial law. M., 1994.
9. Shepelev JI.E. Joint stock companies in Russia. JL, 1973.
10. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan, having the force of the Law, "On production cooperative" dated October 5, 1995 No. 2486, Gazette of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan, 1995, No. 20, Art. 119; Gazette of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, 1996, No. 14, Art. 284.
11. Marx K., Engels F. Op. 2nd ed., Vol. 25. Part 1.
12. Savate R. Theory of obligations. Legal and economic essay. M., 1972.
13. Legal forms of joint venture and practice of the USSR, "Soviet State and Law", 1985, No. 3.
14. "Law and foreign investment in the Republic of Kazakhstan" Resp. ed. M.K. Suleimenov. - Almaty: Zhet1 Zhargy, 1997.
15. Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General Part), Commentary. In two books. Book 1. Answer, ed.: M.K. Suleimenov, Yu.G. Basin. Almaty, "Zhety Zhargy", 1997.
16. Mogilevsky S.D. "Joint-stock companies. Series "Commercial Organizations: Commentary, Practice, Regulations". - 2nd ed., Rev. and additional - M.: Business. 1999.
17. Lyalin V.A., Vorobyov P.V. Securities and stock exchange - M.: Information and publishing house "Filin", 1998.

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ГРНТИ: 06.73.55

МЕТОДИКИ ОЦЕНКИ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ БАНКОВ

Укунов А.Н.,
Магистрант Академии «Кайнар»

***Аннотация.** Привлечение к инвестированию реального сектора экономики средств банков носит противоречивый характер, требующий всестороннего анализа условий, влияющих на деятельность кредитных организаций. С одной стороны, коммерческие банки заинтересованы в стабильной экономической среде, являющейся необходимым условием их деятельности, с другой - стабильность экономического развития во многом зависит от степени устойчивости и эластичности банковской системы, ее эффективного функционирования, а также очевидна необходимость усиления роли банков в инвестиционном процессе. В связи с этим вопросы повышения финансовой устойчивости коммерческих банков являются весьма актуальными.*

***Ключевые слова:** финансовая устойчивость, коммерческие банки, инвестиции, банки, банковский сектор.*

БАНКТЕРДІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН БАҒАЛАУ ӘДІСТЕРІ

Укунов А.Н.,
«Кайнар» академиясының магистранты

***Аннотация.** Экономиканың нақты секторына инвестициялау үшін банк қаражатын тарту несиелік мекемелердің қызметіне әсер ететін жағдайларды жан-жақты талдауды талап ететін даулы мәселе болып табылады. Бір жағынан, коммерциялық банктер олардың қызметінің қажетті шарты болып табылатын тұрақты экономикалық ортаға мүдделі болса, екінші жағынан, экономикалық дамудың тұрақтылығы көбінесе банк жүйесінің тұрақтылығы мен икемділігінің дәрежесіне, оның тиімділігіне байланысты. жұмыс істеуі, сондай-ақ инвестициялық үдерістегі банктердің рөлін күшейту қажеттілігі де айқын. Осыған байланысты коммерциялық банктердің қаржылық тұрақтылығын арттыру мәселелері өте өзекті.*

***Түйін сөздер:** қаржылық тұрақтылық, коммерциялық банктер, инвестициялар, банктер, банк секторы.*

METHODOLOGIES FOR ASSESSING THE FINANCIAL STABILITY OF BANKS

Ukunov A.N.,
Master student of the Academy "Kainar"

***Annotation.** Attracting bank funds to invest in the real sector of the economy is controversial, requiring a comprehensive analysis of the conditions affecting the activities of credit institutions. On the one hand, commercial banks are interested in a stable economic*

environment, which is a necessary condition for their activities, on the other hand, the stability of economic development largely depends on the degree of stability and elasticity of the banking system, its effective functioning, and the need to strengthen the role of banks in the investment process is also obvious. In this regard, the issues of increasing the financial stability of commercial banks are very relevant.

Keywords: *financial stability, commercial banks, investments, banks, banking sector.*

Своеобразной классикой оценки финансовой устойчивости банка является система CAMEL, разработанная в 1978 г. в США, где каждая буква аббревиатуры означает критерий, по которому анализируется деятельность банка. Так, «С» (capital adequacy) относится к группе показателей капитала кредитной организации, «А» (asset quality) - совокупности коэффициентов качества её активов, «М» (management) - качества управления банком, «Е» (earnings) - рентабельности компании, и наконец, «L» (liquidity) - ликвидности банка. А с 1997 г. в систему был добавлен новый элемент – «S» (sensitivity to risk), или чувствительность к рыночным рискам (рисунок 3).

Таблица 1. Компоненты, анализируемые в рамках рейтинговой системы CAMELS

С	Размер банка, объем активов низкого качества, качество капитала, нераспределенная при-быль, доступ к рынкам капитала, прошлый опыт, планы и перспективы развития бизнеса
А	Концентрация активов, объем и характер инсайдерских трансакций, анализ реструктуризированных и просроченных займов
М	Компетентность руководства, способность реагировать на изменения, соблюдение банковских за конов и правил, соответствие внутренней политике, квалифицированный персонал
Е	ROA, структура доходов и расходов в сравнении с сопоставимыми банками, достаточность РВПС, соотношение коэффициентов дивидендных выплат и достаточности капитала
Л	Доступ к денежным рынкам, диверсификация источников финансирования, зависимость от нестабильных источников, возможность секьюритизации, достаточность ликвидности по сравнению с текущими и будущими потребностями, наличие высоколиквидных активов
S	Чувствительность чистой прибыли к изменению процентных ставок при различных сценариях, фактическая и потенциальная волатильность прибыли, объем/состав и волатильность валютных позиций, способность выявлять и контролировать риски

Примечание: По данным источника [1]

Довольно сложно найти оригинальную методику CAMELS. Согласно письму Федеральной резервной системы №96-38 от декабря 1997 г. «Универсальная рейтинговая система для финансовых институтов», рассчитываются лишь несколько коэффициентов достаточности капитала, рентабельности и качества активов [2]. В рабочем документе Базельского комитета было названо намного больше анализируемых «компонентов».

После расчёта всех коэффициентов и исследования необходимых аспектов деятельности банка каждой группе показателей присваивается оценка по пятибалльной шкале (от 1-«хорошо» до 5-«неудовлетворительно»). Результатом применения методики является расчет рейтинга всех банков как средневзвешенного оценок групп показателей и их распределение по классификационным группам от самых устойчивых до неустойчивых. Масленченков Ю. С. отмечает, что финансовый анализ банка является инструментом оценки многообразных видов опасностей, таких как кредитная,

ликвидности, процентная, портфельная, маркетинга и др. Финансовый анализ, в теории экономического анализа Ковалев В. В., рассматривается, как составная часть управленческого и финансового учета. При этом под управленческим учетом понимается не только собственно бухгалтерский учет, но и планирование, статистика, анализ хозяйственной деятельности, который, в свою очередь, и включает в себя финансовый анализ.

Финансовый анализ представляет собой способ накопления, трансформации и использования информации финансового характера, имеющий целью:

- оценить текущее и перспективное финансовое состояние организации;
- оценить возможные и целесообразные темпы развития организации с позиции финансового их обеспечения;
- выявить доступные источники средств и оценить возможность и целесообразность их мобилизации;
- спрогнозировать положение организации на рынке.

Сущность финансового анализа во многом определяется его объектами, которые в коммерческом банке отражают в своей совокупности содержание всей финансовой деятельности кредитного учреждения.

Основным объектом анализа в коммерческом банке движение денежных потоков, состояние ресурсной базы, инвестиций, финансовых результатов, ликвидности и платежеспособности. Объектами финансового анализа в банке также могут быть показатели финансовых результатов (доходности, рентабельности), результативности и финансового состояния банка (достаточность капитала, ликвидность, платежеспособность, риски); показатели эффективности системы финансового управления; эффективности банковских услуг, операций, технологий, систем финансовой безопасности и др.

Перед финансовым анализом, считают Ковбасюк М. Р. и Дерен М. В., стоят следующие задачи:

- определение финансовых ресурсов, находящихся в распоряжении банка и суммы его собственных средств;
- изучение состава и структуры источников финансовых ресурсов (пассив) и направлений их использования и размещения (актив);
- оценка финансовой устойчивости банка;
- оценка платежеспособности банка;
- оценка, рентабельности деятельности банка и определения его рейтинга.

Другая задача предполагает анализ состояния банковского бизнеса, так как собственная деятельность банков находится в неразрывной связи с результатами деятельности партнеров, заемщиков, что объясняется высокой зависимостью финансовой устойчивости банков от полноты и своевременности исполнения обязательств названными группами контрагентов их существенным влиянием оценки уровня принятого риска на формирование мнения о деятельности банков.

Основаниями для классификации видов финансового анализа в банке является их целевая направленность, содержание процесса управления, объекты исследования и другие параметры.

Финансовый анализ следует проводить с применением основных методов, таких как вертикальный и горизонтальный анализ отчетности.

Вертикальный анализ показывает структуру средств банка и их источников, а также позволяет перейти к относительным оценкам и проводить сравнения экономических показателей деятельности, различающихся по величине использованных ресурсов, сглаживать влияние инфляционных процессов, искажающих абсолютные показатели финансовой отчетности.

Горизонтальный анализ отчетности заключается в построении одной или нескольких аналитических таблиц, в которых абсолютные показатели дополняются относительными темпами роста (снижения). Степень агрегированности показателей определяется аналитиком. Как правило, берутся базисные темпы роста за ряд лет (смежных периодов), что позволяет анализировать не только изменение отдельных показателей, но и прогнозировать их значения.

Согласно методике, проведение эффективного анализа финансового состояния банка предполагает выполнение ряда условий. Ключевыми условиями являются достоверность и точность информации, используемой при анализе, а также его своевременность и завершенность. Отсутствие достоверных данных ведет к недооценке проблем банков, что может иметь опасные последствия для развития ситуации. Достоверность представляемых банками отчетов, а также адекватность оценки, принимаемых ими на себя рисков должна проверяться как в процессе документарного надзора, так и в ходе инспекционных проверок, а результаты должны использоваться как важный источник информации при проведении анализа.

Проводимый на основе данной методики анализ основан на следующих подходах:

- использование системы показателей, характеризующих деятельность банка и принимаемых рисков с выявлением взаимосвязи между показателями;
- изучение факторов изменения этих показателей и величин принимаемых рисков;
- сравнение полученных показателей со средними показателями по группе однородных банков.

Методика предполагает оценку (с использованием специализированных аналитических пакетов программ) финансового состояния коммерческих банков по нескольким направлениям:

- структурный анализ балансового отчета;
- структурный анализ отчета о прибылях и убытках;
- анализ достаточности капитала;
- анализ кредитного риска;
- анализ рыночного риска;
- анализ риска ликвидности.

Данная методика использует большее число показателей, деятельности банка, их значения периодически добавляются в разработочные таблицы, что позволяет анализировать динамику деятельности кредитной организации, опираясь как на абсолютные, так и относительные данные.

Базель II имеет три стержневых принципа, которые в совокупности должны обеспечить безопасность и прочность финансовой системы.

1. Формирование требований к минимально достаточному капиталу в зависимости от уровней кредитного и операционного рисков.

2. Обеспечение процесса контроля деятельности и потенциальных решений в случае несоблюдения требований.

3. Соблюдение требования к открытости информации о методологии внутреннего управления рисками в банке, в том числе для органов банковского надзора, в целях улучшения рыночной дисциплины.

Переходными шагами к Базель II в нашей стране применяются следующие группы показателей:

- оценки капитала, которые включают в себя показатели оценки достаточности капитала и качества капитала;
- оценки активов, состоящие из показателей качества задолженности по ссудам и иным активам, размера резервов на потери по ссудам и иным активам, степени концентрации рисков по активам;

- оценки качества управления банком, его операциями и рисками, включающие показатели прозрачности структуры собственности, организации системы управления рисками и службы внутреннего контроля;

- оценки доходности, в состав которых входят показатели рентабельности активов и капитала, структуры доходов и расходов, доходности отдельных видов операций и банка в целом.

- оценки ликвидности, состоящие из показателей ликвидности активов, ликвидности и структуры обязательств, общей ликвидности банка, риска на крупных кредиторов и вкладчиков.

Среди европейских стран рейтинговые системы на основе американской CAMELS применяются в Австрии, Хорватии, Чехии, Румынии [3]. Последняя включает в себя еще и анализ акционеров банка (CAAMPL) [4]. Все они проводятся, как и первая, на основе данных выездной проверки.

Российские методики, содержащиеся в Указании Банка России от 11.06.2014 №3277-У «О методиках оценки финансовой устойчивости банка в целях признания ее достаточной для участия в системе страхования вкладов» и Указании Банка России от 03.04.2017 №4336-У «Об оценке экономического положения банков» также представляют собой адаптацию рейтинговой системы CAMELS.

Эти положения регламентируют расчет одного и того же набора показателей с одинаковыми балльными и весовыми оценками. Различие состоит лишь в разном способе определения конечного результата – финансовой устойчивости в рамках №3277-У и классификационной группы в рамках №4336-У. Так, финансовая устойчивость признается достаточной для признания банка соответствующим условиям участия в системе страхования вкладов, если по всем группам показателей оценка будет не менее «удовлетворительно» (2,3 балла). А для определения классификационной группы можно следовать алгоритму.

2. Согласно постановления Правления Агентства от 27 марта 2009 года № 66 "Об утверждении Инструкции о пруденциальных нормативах для исламских банков, их нормативных значениях и методике расчетов достаточность собственного капитала банка характеризуется тремя коэффициентами:

1) отношением капитала первого уровня за вычетом инвестиций банка, взятых в пределах доли капитала первого уровня в общей сумме капитала первого уровня и включаемой в расчет собственного капитала части капитала второго уровня, к размеру активов банка, уменьшенных на сумму инвестиций банка, взятых в пределах доли капитала первого уровня в общей сумме капитала первого уровня и включаемой в расчет собственного капитала части капитала второго уровня ($k1-1$);

2) отношением капитала первого уровня за вычетом инвестиций банка, взятых в пределах доли капитала первого уровня в общей сумме капитала первого уровня и включаемой в расчет собственного капитала части капитала второго уровня к сумме:

- активов, условных и возможных обязательств, взвешенных по степени кредитного риска, уменьшенной на сумму общих резервов (провизий), не включенных в расчет капитала второго уровня;

- активов, условных и возможных требований и обязательств, рассчитанных с учетом рыночного риска;

- операционного риска; за минусом:

- активов, финансируемых за счет средств, привлеченных по договору об инвестиционном депозите ($k1-2$);

3) отношением собственного капитала к сумме:

- активов, условных и возможных обязательств, взвешенных по степени кредитного риска, уменьшенной на сумму общих резервов (провизии), не включенных в расчет

капитала второго уровня;

- активов, условных и возможных требований и обязательств, рассчитанных с учетом рыночного риска;
- операционного риска;
- активов, финансируемых за счет средств, привлеченных по договору обинвестиционном доходе.

Если банк попал в первую классификационную группу, то это означает, что в его деятельности не выявлены текущие трудности. Ко второй группе относятся кредитные организации, в деятельности которых выявлены узкие места, которые в случае их не устранения могут привести к возникновению проблем в течение года. Третья группа включает банки, изъяны в деятельности которых могут привести к опасности для вкладчиков и кредиторов через год, а нарушения в деятельности банков, включенных в 4 группу, уже создали такую угрозу. К последней группе относятся банки, которые могут прекратить свою деятельность в ближайшем будущем, если не будут приняты меры органами управления или собственниками.

Наряду с описанными выше затратным и доходным подходами, существенное значение при оценке банковского бизнеса имеет сравнительный анализ. Выделяют три основных метода в рамках сравнительного анализа: метод рынка капитала, метод сделок и метод отраслевых коэффициентов.

Наихудшими показателями банковского сектора Казахстана являются:

- качество кредитов, в том числе объем кредитов с просрочкой платежа свыше 90 дней (NPL)

- низкие показатели рентабельности (убыток)
- достаточность капитала
- высокая концентрация по кредитам и депозитам
- высокая чувствительность экономики к влиянию внешних негативных факторов

К позитивным показателям банковского сектора относятся:

- благоприятные макроэкономические условия (цены на сырье)
- ликвидность
- существенная финансовая поддержка государства
- повышение уровня корпоративного управления и риск-менеджмента в банках

В краткосрочной перспективе рост кредитного портфеля, равно как и активов банковского сектора не ожидается. Рост ссудных портфелей в краткосрочном периоде будет тормозиться слабым спросом и ограниченным числом хороших заемщиков. В результате прибыль банков останется сниженной в среднесрочной перспективе: фондирование стало дороже, а процентный доход по кредитным портфелям остается слабым.

Национальный Банк Республики Казахстан является высшим органом банковского регулирования и контроля деятельности коммерческих банков и других кредитных учреждений, и в процессе их взаимоотношений.

Национальный Банк Республики Казахстан стремится к поддержанию устойчивости всей банковской системы и защите интересов населения и кредиторов. Национальный Банк Республики Казахстан определяет порядок создания новых банков, контролирует его соблюдение и выдает лицензию на право осуществления банковской деятельности.

Коммерческие банки являются основными каналами практического осуществления: денежно-кредитной политики Национальный Банк Республики Казахстан. Национальный Банк Республики Казахстан устанавливает обязательные для коммерческих банков правила проведения и регулирования кредитных операций и денежного обращения.

Важным инструментом стабилизации и регулирования деятельности банков, являются пруденциальные нормативы, которые позволяют оценить состояние капитала, источники ресурсов и их соотношение с активами.

Важным инструментом стабилизации и регулирования деятельности банков, являются пруденциальные нормативы, которые позволяют оценить состояние капитала, источники ресурсов и их соотношение с активами.

В оценке финансового состояния основным считается норматив достаточности собственных средств (капитала) банка (Н1), который регулирует (ограничивает) риск несостоятельности банка и определяет требования по минимальной величине собственных средств (капитала) банка, необходимых для покрытия кредитного и рыночного рисков.

- величина кредитного риска по активам, отраженным на балансовых счетах бухгалтерского учета (активы за вычетом созданных резервов на возможные потери и резервов на возможные потери по ссудам, ссудной и приравненной к ней задолженности, взвешенные по уровню риска);

- величина кредитного риска по условным обязательствам кредитного характера;

- величина кредитного риска по срочным сделкам;

- величина рыночного риска.

Однако, наличие «достаточного» капитала не является строгим показателем надежности банка и защиты интересов его вкладчиков и кредиторов. Величина данного показателя имеет реальное значение только при системном анализе деятельности банка, т. е. лишь в совокупности с другими аналитическими показателями, одними из которых являются нормативы ликвидности.

Ликвидность (от латинского liquidus — текучий, жидкий) в самом общем плане означает быстроту и легкость реализации, обратного превращения, ценностей, активов в деньги. Естественно, банкам даже в большей степени, чем другим звеньям экономики, необходимы средства в ликвидной форме, то есть такие активы, которые либо уже являются деньгами, либо легко могут быть превращены в деньги с небольшим риском потерь или вовсе без такого риска.

Рассмотрим формулы расчета показателей, а также пороговые значения для определения количества баллов, применяющиеся в обоих указаниях.

Как и классическая рейтинговая система CAMELS, российская методика предусматривает расчет показателей капитала (таблица 2).

После расчета показателей достаточности собственных средств (ПК1), базового (ПК3) и основного капитала (ПК4) и оценки качества капитала (ПК2) по таблице определяются баллы, взвешиваются и суммируются, чтобы получить значение обобщающего результата по группе показателей капитала (РГК). Его величина округляется в большую сторону, если его значение превышает целое число на 0,35 и более, в противном случае – в меньшую.

Таблица 2 - Расчет показателей капитала

	Формула	Вес	1 б.	2 б.	3 б.	4 б.
ПК 1	Норматив Н1.0**	3	≥ 11	8,1* - 11	8	<8
ПК 2	Капитал (собственные средства) Активы=Активы,имеющие нулевой коэффициент риска* 100%	2	≥ 10	8* - 10	6* - 8	<6
ПК 3	Норматив Н1.1**	3	≥ 9	4,6* - 9	4,5	<4,5
ПК 4	Норматив Н1.2**	3	≥ 6	6,1* - 6	6	<6

4			10		
Примечание: По данным источника [2, 3]					

Далее в соответствии со значением РГК присваивается оценка по группе показателей капитала: 1-«хорошо», 2-«удовлетворительно», 3-«сомнительно», 4 - «неудовлетворительно».

Той же логикой, что и при расчете РГК, стоит руководствоваться при исчислении обобщающего результата по группе показателей активов (РГА), ликвидности (РГЛ) и доходности (РГД) (таблица 3).

Таблица 3 - Расчет показателей активов

	Формула расчета**	Вес	1 б.	2 б.	3 б.	4 б.
ПА1	Безнадежные ссуды	3	□4	4-12*	12-20*	>20
ПА2	Ссуды и приравненная к ним задолженность $A_{20} - (PP_{21} + PP_{21} - \min РВПС \text{ под } A_{21})$	2	□4	4-8*	8-15*	>15
ПА3	Капитал	2	□4	4-8*	8-18*	>18
ПА4	Просроченные ссуды более чем на 30 дней	3	□10	10-15*	15-25*	>25
ПА5	Норматив Н7 «Максимальный размер крупных кредитных рисков»***	3	□200	200-500*	500-750*	>750
ПА6	Норматив Н9.1 «Максимальный размер кредитов, банковских гарантий и поручительства, предоставленных владельцам»***	3	□20	20-35*	35-45*	>45
ПА7	Норматив Н10.1 «Совокупная величина риска по инсайдерам»	2	□0,9	0,9-1,8*	1,8-2,7*	>2,7
Примечание: По данным источника [2]						

Показатели активов включают показатели качества ссуд (ПА1), риска потерь (ПА2), доли просроченных ссуд (ПА3), размера на возможные потери по ссудам (ПА4), концентрации крупных кредитных рисков (ПА5), концентрации кредитных рисков на акционеров (ПА6), концентрации кредитных рисков на инсайдеров (ПА7), а показатели доходности – прибыльности активов (ПД1), капитала (ПД2), структуры расходов (ПД4), чистой процентной маржи (ПД5), чистого спреда от кредитных операций (ПД6) (таблица 4).

К показателям ликвидности относятся ПЛ1 (показатель общей краткосрочной ликвидности), ПЛ2 (мгновенной ликвидности), ПЛ3 (текущей ликвидности), ПЛ4 (структуры привлеченных средств), ПЛ5 (показатель зависимости от межбанковского рынка), ПЛ6 (риска собственных вексельных обязательств), ПЛ7 (небанковских ссуд), ПЛ8 (усреднения обязательных резервов), ПЛ9 (обязательных резервов), ПЛ10 (риска на крупных кредиторов и вкладчиков) и ПЛ 11 (не исполненных банком требований перед кредиторами).

Таблица 4 - Расчет показателей доходности

	Формула расчета**	В е с	1 б.	2 б.	3 б.	4 б.
ПД 1		3	$\geq 1,4$	0,7-1,4*	0*-0,7	<0
ПД 2		3	≥ 4	1*-4	0*-1	<0
ПД		2	□6	60-	85-	>1

4			0	85*	100*	00
ПД 5	$\frac{\text{---}}{\text{---}}$	2	≥ 5	3*-5	1*-3	<1
ПД 6	$\frac{\text{процентные доходы}}{\text{процентные расходы}}$	1	≥ 1 2	8*-12	4*-8	<4

Примечание: По данным источника [2]

Отметим, что РГЛ может быть рассчитан только по восьми показателям в случае отсутствия оснований для присвоения балльной оценки по ПКЛ8, ПЛ9, ПЛ11 (таблица 5)

Таблица 5 - Расчет показателей доходности

	Формула расчета**	В е с	1 б.	2 б.	3 б.	4 б.
ПЛ 1	$\frac{\text{Ликвидные активы}}{\text{Обязательства} - \text{Обязательства сроком} > \text{года за искл. средств ф. л.}}$	2	≥ 3 0	20* 30	10* 20	<1 0
ПЛ 2	Н2 «Норматив мгновенной ликвидности банка***»	3	≥ 1 7	16* 17	15* 16	<1 5
ПЛ 3	Н3 «Норматив текущей ликвидности банка»***»	3	≥ 5 5	52* 55	50* 52	<5 0
ПЛ 4	$\frac{\text{---}}{\text{---}}$	2	$\square 2$ 5	25- 40*	40- 50*	>5 0
ПЛ 5	$\frac{\text{---}}{\text{---}}$	2	$\square 8$	8-18*	18- 27*	>2 7
ПЛ 6	$\frac{\text{---}}{\text{---}}$	2	$\square 4$ 5	45- 75*	75- 90*	>9 0
ПЛ 7	$\frac{\text{---}}{\text{---}}$	1	$\square 8$ 5	85- 120*	120- 140*	>1 40
ПЛ 8	Наличие факта невыполнения усреднения обязательных резервов	2				На ли чи е
ПЛ 9	Наличие факта и период невыполнения резервных требований	2		1-2 дней	3-7 дней	>7 дн ей
ПЛ 10	$\frac{\text{---}}{\text{---}}$	2	$\square 8$ 0	80- 180*	180- 270*	>2 70
ПЛ 11	Наличие и период неисполнения требований перед кредиторами	3		1раз 1ден ь	1раз 2-3д.	≥ 2 р. ≥ 3 д.

Примечание: По данным источника [2]

Кроме того, указанием №4336 регламентируется присвоение балльных оценок традиционным показателям системы управления рисками, управления материальной мотивации персонала, состояния внутреннего контроля, управления стратегическим риском (компонент CAMELS «Качество управления») и не встречающимся в классической американской системе показателям достаточности объема раскрываемой информации, доступности информации о лицах, под контролем либо значительным

влиянием которых находится банк, а также значительности влияния на управления банком резидентов оффшорных зон.

Но вернемся к международному опыту оценки финансовой устойчивости кредитных организаций. Кроме вышеперечисленной рейтинговой системы CAMELS и ее страновых вариаций существуют и другие методики определения вероятности банкротства финансовых институтов на основе рейтингования. Наиболее известными из них являются итальянская PATROL и французская ORAP. Они также построены на принципах присвоения рейтинга группам показателей и определения совокупного рейтинга банка, устанавливают несколько отличные от CAMEL показатели, способы их расчета и анализа.

PATROL – акроним, составленный из слов PATrimonio (капитал), доходность (Redditività), кредитный риск (Rischiosità), качество управления (Organizzazione), и ликвидность (Liquidità) [5]. Согласно итальянской методике, достаточность капитала оценивается путем деления собственных средств банка капитал, взвешенный на кредитный и рыночный риски. Рентабельность представляет собой отношение финансовых результаты за вычетом разовых к капиталу, очищенному от плохих долгов. Также учитывается процентная маржа. Качество кредитов анализируется на основе полученных из центрального реестра данных, скорректированных на плохие долги, и индивидуального индекса концентрации кредитов. Качество управления оценивается на основе доступной аналитики информации: опубликованной, полученной на совещаниях с менеджментом банками, и результатов проверки на месте.

Особый интерес в PATROL представляет оценка ликвидности, которая анализируется после установления дисбалансов средств по срочности и моделирования ситуаций появления экзогенных шоков в течение 1 года. Также моделируются два стресс-сценария, которые включают внезапный отток клиентов и межбанковских депозитов и увеличение доли использованных кредитных линий от имени заемщиков, чтобы увидеть, как банк будет действовать в неблагоприятных условиях [6].

ORAP включает в себя 14 компонентов, среди которых обязательные нормативы (например, достаточность капитала и ликвидность), показатели качества активов (доля плохие долги и объем резервов под них), показатели рыночного риска, показатели рентабельности (ROA, операционная прибыль) и показатели оценки менеджмента (акционеров, руководства и внутреннего контроля) [7].

Безусловно, были перечислены не все существующие в мире рейтинговые системы оценки финансовой устойчивости (например, не была рассмотрена американская методика BOPEC, применяющаяся для оценки банковского холдинга), однако этого достаточно, чтобы составить представление о рейтинговых системах в целом.

Кроме рейтингования, выделяют также статистические модели, комплексные системы оценки и традиционные методы анализа подверженности банка банкротству.

Традиционные методы представляют собой вертикальный, горизонтальный анализ финансовой отчетности, а также сравнительный коэффициентный анализ по сопоставимым банкам [8]. Для поддержки таких исследований создаются специальные информационные системы, автоматизирующие расчет необходимых показателей, например, немецкая BAKIS (BAKred Information System), и французская SIGAL (Systems d'Information de l'Inspection Générale).

Более интересны комплексные системы оценки банковских рисков, среди которых голландская RAST (Risk Analysis Support Tool), и английская RATE (Risk Assessment, Tools of Supervision and Evaluation, используемые для риск-ориентированного надзора.

RATE по сути является усложненной рейтинговой системой, поскольку одним из трех ее этапов является оценка факторов риска и факторов контроля за рисками.

Факторами риска являются классические «компоненты» CAMELS, но показатели качества управления заменены анализом бизнеса. Для оценки капитала используется отношение основного капитала к дополнительному и коэффициент достаточности

капитала. В рамках анализа активов исследуются тенденции изменения активов, их качество, диверсифицированность и концентрация, обеспеченность имуществом. Оценка рыночного риска включает в себя анализ банковских продуктов, валютной позиции, стабильности доходов банка и уязвимости в результате появления различных обстоятельств. Фактор риска обязательств подразумевает выявление дисбалансов в ликвидной позиции, анализ доступа банка к финансированию и структуры обязательств и оценки рейтинговых агентств. Показателями доходности считаются общий уровень прибыльности, норма прибыли, разница между ставками привлечения и размещения, влияние налогового бремени и дивидендных выплат. При анализе фактора «бизнес» рассматривают жизнеспособность стратегии банка, судебные прецеденты, риск потери репутации и другое.

Факторы контроля за рисками включают внутренний контроль (полномочия сотрудников и их разграничение, процесс выявления риска и применяемые методы оценки), организация (сложность и частота изменения организационной структуры, контроль собственников и централизация функций), а также менеджмент (квалификация сотрудников, стиль руководства, стандарты этики, взаимодействие органов управления).

После обзора финансовой отчетности и расчета всех показателей исчисляется совокупный рейтинг банка. Рейтинг кредитной организации – это среднеарифметическое показателей по каждому фактору риска с учетом профессионального суждения аналитика Банка Англии. Далее составляется матрица рисков, визуализирующая подверженность банка рискам и качество контроля за ними (рисунок 4) [9].

↑ Низкий риск и Высокий	В - Необходимы некоторые корректирующие действия до момента снижения уровня рисков	С - Необходимы срочные корректирующие меры для улучшения деятельности банка
	А - Необходимы минимальные корректирующие меры Высокий контроль за рисками	Д - Необходима программа улучшения контроля за рисками Низкий контроль за рисками
	→	

Рисунок 4. Матрица рисков для система

Примечание: По данным источника [9]

Главным отличием RATE от обычной рейтинговой системы являются этапы разработки индивидуальных для каждого банка инструментов надзора и оценки эффективности применения таких инструментов. Последние могут представлять собой отчеты о состоянии внутреннего контроля, банковские проверки, взаимодействие с надзорными органами других стран, встречи с менеджментом и собственниками банка и др.

Комплексная система оценки рисков RAST осуществляется в 4 этапа, что на 1 больше, что на один больше по сравнению с вышеизложенной английской методикой. Сначала проводится финансовый анализ кредитной организации и составляется общее описание компании. Вторым этапом банк разбивается на отдельные уровни управления и направления деятельности, после чего проводится оценка рисков на этих уровнях. Последним этапом является агрегирование показателей, сравнение финансовой устойчивости в точки зрения платежеспособности и рентабельности и составление отчета. Вес каждого показателя определяется из расчета вклада в доходы банка.

Второй этап оценки рисков включает оценку по четырёхбалльной шкале (где чем меньше балл, тем лучше) кредитного, операционного, стратегического, правового, репутационного рисков и др., а также анализ внутреннего контроля, организации и управления. Всем показателям присваиваются фиксированные веса.

Таблица 6 - Степень достоверности оценки (определения) некоторых аспектов с помощью разных методик анализа финансовой устойчивости кредитной организации

	1	2	3	4	5	6
Рейтинговые системы на основе данных выездной проверки дистанционный анализ	*** ***	* *	* **	*** **	* **	*** *
Традиционные методы анализа	***	*	***	*	**	*
Комплексные системы оценки банковского риска	***	**	**	**	***	***
Статистические модели	**	***	***	*	**	*
Примечание: По данным источника [10]						

Однако традиционные методы анализа, рейтинговые системы оценки финансовой устойчивости и комплексные системы оценки рисков имеют небольшой недостаток, или лучше сказать статистические модели оценки имеют преимущество над остальными – лучше предсказывают будущее финансовое состояние, что делает их результат более точным при определении финансовой устойчивости.

Этот способ оценки финансовой устойчивости по достоинству оценили большинство европейских стран. Так, системы раннего предупреждения, основанные на статических методах, применяются Национальным Банком Австрии (Логистическая регрессия и регрессия Кокса), Болгарским Национальным банком, Национальным банком Хорватии, Национальным банком Чешской республики (Логистическая регрессия), Служба по финансовому надзору Дании (Supervisory Diamond для ипотечных банков и неустойчивых банков), Банком Эстонии, Французской банковской комиссией (SAABA), Венгерским национальным банком, Банком Италии (Пропорциональная регрессия Кокса), Национальным банком Польши, Национальными банками Румынии и Словакии (рейтинговая система с использованием некоторых статистических методов), а также в Америке Федеральной системой (SEER) и Федеральной корпорацией по страхованию депозитов (SCOR и GMS) [11, 12].

Рассмотрим три наиболее известные статистические модели.

Для применения SAABA (Système d'Aide à l'Analyse BANcaire) необходимы отчетные данные, внутренние оценки правовых, отраслевых и страновых рисков, внешние рейтинги агентств за 3 года. Методология модели предполагает оценку потенциальных потерь по кредитам, корректировку потерь на покрытие из капитала и будущей прибыли, оценку вклада руководства и собственников. Результатом модели является детализированный анализ каждой кредитной организации, также распределение банков на 5 групп в зависимости от их финансовой устойчивости. Исследование проводится раз в 6 месяцев.

SEER (System for Estimating Exam Ratings) является пробит-моделью бинарного выбора на основе предоставленной банком ежеквартальной финансовой отчетности за 2 года. Результатом применения данной модели является список банков, чей расчетный риск банкротства составил 2-3% или больше. Кроме того, по каждой кредитной организации формируется профиль рисков с анализом изменений и сравнением с сопоставимыми банками. Исследование проводится раз в 3 месяца.

GMS (Growth Monitoring System) предполагает выявление на ежеквартальной основе самых быстрорастущих банков только на основе трехмесячной финансовой отчетности за последние 4-5 лет. Быстрорастущими банками считаются банки с приростом объемов ссудной задолженности более 5%. Анализ проводится на основе 4 коэффициентов и 5 темпов роста, а в результате устанавливается более пристальное наблюдение за этими банками.

Таким образом, международный и российский опыт оценки финансовой устойчивости достаточно обширен: существует, по меньшей мере, 40 различных методик и моделей определения подверженности банка риску банкротства, основанных на

рейтингах, коэффициентном анализе, комплексной оценке банковских рисков и статистических методах. Такое разнообразие способов оценки и показателей финансовой устойчивости может лишь говорить о сложности анализа и непредсказуемости состояния банка в будущем, поскольку все методики оценки предполагают анализ прошлых данных лишь в один момент времени.

Список использованных источников:

1. The Working Papers of the Basel Committee on Banking Supervision // Bank For International Settlements, 2009
2. SR letter 96-38 «Uniform Financial Institutions Rating System» URL: <https://www.federalreserve.gov/boarddocs/srletters/1996/sr9638.htm> (дата обращения 1.05.2020)
3. «Об оценке экономического положения банков»: указание Банка России от 3.04.2017 №4336-У
4. «О методиках оценки финансовой устойчивости в целях признания её достаточной для участия в системе страхования вкладов»: указание Банка России от 11.06.2014 №3277-У
5. Risk-Based Supervision of Pension Funds: Emerging Practices and Challenges// World Bank Publications -2018
6. The Working Papers of the Basel Committee on Banking Supervision // Bank For International Settlements. 2007
7. Полянская М.А., Антонова М.В. Зарубежные методики оценки финансовой устойчивости банков // Новаянаука Современное состояние и пути развития. 2020. № 6-1
8. Егорова О.Ю. Классификация подходов, моделей и методов диагностики банкротства банков. // Глобальные рынки и финансовый инжиниринг. 2019. 2(3)
9. Банковский менеджмент: учебник / под ред. О.И. Лаврушина. М.: КНОРУС, 2016
10. Кобелева И. В. Финансовая устойчивость теоретические аспекты определения категории // Научный вестник волгоградского филиала РАН-ХИГС. Серия экономика. 2019. № 2
11. Risk and Contingency Management: Breakthroughs in Research and Practice: Breakthroughs in Research and Prac-tice // IGI Global, 2021
12. Gaban L. Banking Rating In Romania. A Comparative Analysis Between Caaml And Perlas Models // Annals - Economy Series, Constantin Brancusi University, Faculty of Economics. 2020. August, Vol. 4

References:

1. The Working Papers of the Basel Committee on Banking Supervision // Bank For International Settlements, 2009
2. SR letter 96-38 “Uniform Financial Institutions Rating System” URL: <https://www.federalreserve.gov/boarddocs/srletters/1996/sr9638.htm> (Accessed 1.05.2020)
3. “On assessing the economic situation of banks”: Instruction of the Bank of Russia dated April 3, 2017 No. 4336-U
4. “On methods for assessing financial stability in order to recognize it as sufficient for participation in the deposit insurance system”: Bank of Russia Directive No. 3277-U dated June 11, 2014
5. Risk-Based Supervision of Pension Funds: Emerging Practices and Challenges// World Bank Publications -2018
6. The Working Papers of the Basel Committee on Banking Supervision // Bank For International Settlements. 2007
7. Polyanskaya M.A., Antonova M.V. Foreign methods for assessing the financial stability of banks // New Science Current state and ways of development. 2020. No. 6-1

8. Egorova O.Yu. Classification of approaches, models and methods for diagnosing bank bankruptcy. // Global markets and financial engineering. 2019.2(3)
9. Banking management: textbook / ed. O.I. Lavrushin. M.: KNORUS, 2016
10. Kobeleva I. V. Financial sustainability theoretical aspects of category definition // Scientific Bulletin of the Volgograd Branch of the Russian Academy of Sciences-HIGS. Economics Series. 2019. No. 2
11. Risk and Contingency Management: Breakthroughs in Research and Practice: Breakthroughs in Research and Practice // IGI Global, 2021
12. Gaban L. Banking Rating in Romania. A Comparative Analysis Between Caamp And Perlas Models // Annals - Economy Series, Constantin Brancusi University, Faculty of Economics. August 2020, Vol. four

FTAXP: 20.01.07

ORACLE-ДЕ ДЕРЕҚҚОРЫН ӘКІМШІЛЕНДІРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Найзағараева А.А.,

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.
«Ақпараттық жүйелер» кафедрасының аға оқытушысы,
техника ғылымдарының магистрі
e-mail: akgul_1985@mail.ru

***Аннотация.** Мақалада қазыргі уақытта дерекқорын әкімшісінің басқару жүйесін қолдану негізінен желі арқылы жүзеге асырылады. Желі арқылы дерекқорын қолдану жолдары кең тараған, барлық дерекқорын әкімшісінің басқару жүйесін қолдану болып есептелінеді. Сонымен қоса желілік деректер қорын басқару жүйесіндегі қазіргі заманғы жоғарғы деңгейдегі ақпараттық жүйелерде қолданылатын мүмкіндіктері: Дерекқор әкімшісінің міндеттері, INTERNAL режимінде қосылу, ДҚӘ утилиталары (Import, Export, Loader), кестелерді экспорттау режимі, дерекқорды экспорттау режимі, журнал қарастырылған.*

***Түйін сөздер:** Oracle, Internal, Import, Export, Loader, дерекқор, кесте.*

ВОЗМОЖНОСТИ АДМИНИСТРИРОВАНИЯ БАЗ ДАННЫХ В ORACLE

Найзағараева А.А.,

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, г. Нур-Султан
Старший преподаватель, магистр технических наук
кафедры «Информационных систем»
e-mail: akgul_1985@mail.ru

***Аннотация.** В статье рассматривается использование системы управления администратором базы данных в основном осуществляется в режиме онлайн. Самый распространенный способ использования базы данных в сети — это использование системы управления базой данных. Кроме того, возможности, используемые в современных информационных системах высокого уровня в сетевой системе управления базами данных: подключение администратора базы данных в Oracle, режим INTERNAL, утилиты UPA (Import, Export, Loader), режим экспорта таблицы, режим экспорта базы данных, журналы.*

***Ключевые слова:** Oracle, Internal, Import, Export, Loader, база данных, таблица.*

POSSIBILITIES OF ADMINISTRATION OF BAS DATA IN ORACLE

Naizagaraeva A.A.,

S. Seifullin Kazakh Agro Technical University, Nur-Sultan

Senior Lecturer, Master of «Information Systems»

e-mail: akgul_1985@mail.ru

Annotation. *In the article, the use of a database administrator management system is currently carried out mainly through the network. The most common way to use a database over the network is to use the entire database administrator management system. In addition, the features of the network database management system used in modern high-level information systems are considered: Oracle Database Administrator, connection in internal mode, DBM utilities (Import, Export, Loader), table export mode, database export mode.*

Keywords: *Oracle, Internal, Import, Export, Loader, database, table.*

Дерекқор әкімшісінің (ДҚӘ) міндеттері

ORACLE дерекқор жүйесі өте үлкен болғандықтан және көптеген пайдаланушылары болуына байланысты, осы жүйені басқаратын адам немесе адамдар тобы болуы керек. Мұндай адам дерекқор әкімшісі (ДҚӘ) деп аталады. Кез-келген дерекқорда әкімшілік міндеттерді орындайтын кемінде бір адам болуы керек; егер дерекқор үлкен болса, онда бұл міндеттерді бірнеше әкімшілер арасында бөлуге болады.

Әкімшінің міндеттеріне төмендігілер кіреді:

1. ORACLE сервері мен қолданбалы құралдардың нұсқаларын орнату және жаңарту

2. дискілік жадты бөлу және жүйенің жадқа болашақ талаптарын жоспарлау

3. қолданбаларды әзірлеушілердің жобалауына қарай дерекқорда бастапқы жад құрылымдарын (кестелік кеңістіктер) құру

4. әзірлеушілердің қолданбаларды жобалауына қарай бастапқы объектілерді (кестелерді, көріністерді, индекстерді) құру

5. қолданбалардың қажеттіліктеріне сәйкес дерекқордың құрылымын өзгерту

6. пайдаланушыларды қабылдау және жүйені қорғауды қамтамасыз ету

7. ORACLE лицензиялық келісімін сақтау

8. пайдаланушылардың дерекқорға кіруін басқару және бақылау

➤ дерекқордың жұмысын қадағалау және оңтайландыру

➤ резервтік көшіруді және қалпына келтіруді жоспарлау

➤ ақпаратты сақтау құрылғыларында мұрағаттық деректерді қолдау

➤ резервтік көшіруді және қалпына келтіруді жүзеге асыру

➤ техникалық сүйемелдеу үшін Oracle корпорациясына жүгіну

Қауіпсіздік қызметінің қызметкерлері

Кей жағдайларда дерекқорда бір немесе бірнеше қауіпсіздік қызметкері болуы тиіс. Қауіпсіздік қызметкері негізінен жаңа пайдаланушыларды тіркеуге, пайдаланушылардың дерекқорға кіруін басқаруға және бақылауға және дерекқорды қорғауға жауап береді.

Қолданбаны әзірлеушілер

Қолданбаны әзірлеушінің міндетіне мыналар кіреді:

➤ дерекқордың қолданбаларын жобалау және әзірлеу

➤ қолданбаны талаптарына сәйкес дерекқор құрылымын жобалау

➤ қолданба үшін жад талаптарын бағалау

➤ қолданба үшін дерекқордың құрылымы модификациясын құру

➤ жоғарыда аталған ақпаратты дерекқор әкімшісіне беру

➤ қолданбаны әзірлеу процесінде оны баптау

➤ қолданбаны әзірлеу процесінде оны қорғау бойынша шараларды белгілеу

INTERNAL режимінде қосылу

Дерекқорды іске қосу және тоқтату - бұл қуатты әкімшілік мүмкіндіктер. Дерекқордың дұрыс жұмыс істеуі үшін функцияларды (STARTUP немесе SHUTDOWN пәрмені) тоқтатуға және іске қосуға рұқсат етіледі, тек ORACLE-ге INTERNAL (CONNECT INTERNAL) режимінде қосылған әкімші үшін және INTERNAL режимінде қосылу үшін төмендегі шарттардың біріне сәйкес келуі керек:

Сіздің операциялық жүйеңіздегі есептік атыңызда INTERNAL режимде қосылуға мүмкіндік беретін операциялық жүйенің артықшылықтары бар.

Сіздің INTERNAL режимде қосылуға өкілеттіңіз бар.

Дерекқорда INTERNAL пароль бар және сіз бұл парольді білесіз.

Барлық осы талаптар ORACLE дерекқорының рұқсатсыз іске қосылуына немесе тоқтатылуына жол бермейтін қосымша қорғаныс қабатын құрайды. INTERNAL парольі сөзі бар жүйелер үшін төменде сипатталған қосымша ой-пайым бар.

INTERNAL үшін парольді пайдалану

Кейбір операциялық жүйелер INTERNAL режимінде қосылу үшін пароль орнатуға мүмкіндік береді. ORACLE серверін орнату кезінде INTERNAL парольді орнатуға болады, Oracle осы парольді басқаруға арналған утилитаны ұсынады (оны жасау, өзгерту және жою).

INTERNAL және қорғалмаған қосылулар

Егер қорғалмаған байланыс пайдаланылса (көптеген желілік қосылулар сияқты), онда INTERNAL режимде келесі қосылу үшін INTERNAL үшін пароль пайдаланылуы ТИІС; бұл талап жүйеде INTERNAL пароль орнатылуы қажеттігін білдіреді.

Кейбір О.Ж. қорғалмаған қосылулар үшін CONNECT INTERNAL қосылу мүмкіндігін іске қосуға немесе толығымен ажыратуға болады. Таңдау ORACLE орнату кезінде жасалады және кейінірек өзгертілуі мүмкін.

ДҚӘ утилиталары (Import, Export, Loader)

SQL*Loader

Дерекқор әкімшілері жиі ұшырасатын көптеген мәселелердің бірі - деректерді сыртқы көздерден Oracle дерекқорына орнын ауыстыру. Бұл тапсырманың күрделілігі деректер қоймаларының пайда болуымен артады, енді мегабайттардың емес, гигабайттардың, ал кей жағдайларда √ терабайттардың орнын ауыстыру керек. Oracle бұл мәселені шешу үшін SQL * Loader √ сыртқы деректерді Oracle дерекқор кестелеріне жүктейтін әмбебап құрал ұсынады. SQL*Loader утилитасы икемді және бапталатын болып табылады, ол көбінесе үшінші буын тілінде енгізілген SQL операторлары бар процедураларсыз жүзеге асырылады. Бөгде деректерді Oracle форматына түрлендіру міндетіне тап болған сайын, басқа құралдарға жүгінбей алдымен SQL*Loader қолдануды қарастырыңыз.

SQL*Loader негізгі компоненттері

SQL*Loader утилитасы үшін 2 типті кіріс деректерін: дискіде немесе таспада болуы мүмкін сыртқы деректерді және кіріс деректерінің сипаттамаларын сипаттайтын басқару ақпаратын (басқару файлында бар) енгізу қажет. Бір бөлігі міндетті болмайтын шығыс деректері Oracle кестелерін, журналдарды, қате жазба файлдарын және қабылданбаған жазба файлдарын қамтиды.

Кіріс деректері

SQL*Loader утилитасы кез-келген типті деректер файлдарын өңдей алады және кез-келген платформаның жеке деректер типтерін қолдайды. Деректер әдетте бір немесе бірнеше деректер файлдарынан оқылады, бірақ оларды басқару ақпаратынан кейін басқару файлына да енгізуге болады. Деректер файлы мына жерде болуы мүмкін:

Айнымалы форматтағы файлдарда деректер өрістердегі деректер өлшеміне байланысты ұзындығы бойынша өзгеруі мүмкін жазбаларда болады. Өрістер деректерді орналастыру үшін қажетті ұзындыққа ие. Ауыспалы форматтағы файлдардағы өріс аяқтау символдарымен бөлінуі мүмкін (мысалы үтір және бос орындар), сондай-ақ шектеу символдарына алынуы мүмкін.

Басқару файлы

SQL*Loader утилитасы деректер файлдарындағы деректерді өндemes бұрын, SQL*Loader үшін берілген деректердің анықтамасын білу қажет. Деректер файлының физикалық анықтамаларын, сондай-ақ файлдардағы деректер форматын көрсету үшін басқару файлы пайдаланыңыз. Басқару файлы $\sqrt$ бұл еркін форматтағы файл, онда SQL*Loader-ге осы деректерді қалай өңдеу керектігін көрсететін қосымша басқару деректері бар.

Журнал

Орындалғаннан кейін SQL*Loader утилитасы жүктеу туралы толық ақпаратты қамтитын журналды құрады, оның ішінде мына мәліметтер бар:

Кіріс деректері файлдарының, басқару файлының, қате жазба файлдарының және қабылданбаған жазба файлдарының атаулары.

Кіріс деректері және олармен байланысты кесте анықтамалары

SQL*Loader қателері

SQL*Loader жұмысының нәтижелері

Қорытынды статистика

Import және Export

Импорт және экспорт $\approx$ Oracle корпорациясы жеткізетін қосымша екі утилита. Олар негізінен деректерді көшіру және қалпына келтіру және деректерді басқа Oracle дерекқорына немесе Oracle-дің ескі нұсқасынан жаңасына орнын ауыстыру үшін қолданылады. Төменде Import және Export утилиталарының басқа мүмкіндіктері берілген:

- Мұрағаттау үшін операциялық жүйе файлдарында деректерді сақтау
- Дерекқордың бөліктерін іріктеп резервтік көшіру
- Деректердің орнын бір Oracle пайдаланушы схемасынан екіншісіне ауыстыру
- Деректерді бір аппараттық платформадан немесе операциялық жүйеден басқасына ауыстыру
- Фрагментацияны азайту есебінен кеңістікті үнемдеу және өнімділікті арттыру

Import және Export утилиталарымен жұмыс істеу өте оңай. Export утилитасы кесте құру операторлары, индекс құру операторлары, кестеге рұқсаттар, өлшем туралы ақпарат және т.б. сияқты кесте немесе дерекқор объектілері туралы ақпаратты, сондай-ақ Oracle кестелерінің деректерін жазады. Содан кейін Export утилитасы бұл ақпаратты операциялық жүйенің аталған файлдарында сақтайды. Export утилитасы құрған операциялық жүйенің файлдары дампы файлдары деп аталады. Oracle екілік форматында ұсынылған дампы файлдары негізінен тек Import утилитасында қолданылады. Дампы файлының операциялық жүйеде рұқсат етілген кез келген атаумен атауға болады. Егер сіз Export утилитасы үшін шығыс файлының атауын көрсетпесеңіз, әдепкі бойынша EXPDAT.DMP атауы қабылданады. Содан кейін Export құрған шығыс файлдарын дискіде сақтауға болады немесе одан әрі сақтау үшін алынбалы тасығышқа жазуға болады немесе дерекқорды қалпына келтіру немесе жүргізу үшін экспортталған деректерді қалпына келтіру үшін Import утилитасын қолдануға болады.

Export

Кейде сіз қазір қажет емес нәрсені өз уақытында жасамағаныңызды байқауыңыз мүмкін. Мысалы, Import және Export утилиталарын алайық. Export утилитасы $\approx$ бұл ықтимал қиындықтардан сақтандырудың ең ыңғайлы тәсілі. Экспорт $\approx$ бұл Oracle корпорациясы жеткізетін әмбебап утилита. Ондағы барлық икемділік үшін оны параметрлердің кең тізіміне негізделген пайдалану өте оңай. Параметрлердің әртүрлілігі деректерді басқарудың күрделі мәселелерін шешу үшін Export утилитасын пайдалануға мүмкіндік береді. Export утилитасы операциялық жүйенің файлдарын жаза алады, олардың орнын басқа операциялық жүйеге немесе Oracle нұсқасына ауыстыруға болады.

Есте сақтау құрылғысында экспорттық файлды сақтау үшін жеткілікті бос орын бар-жоғын тексеріңіз. Қажетті дискілік кеңістікті бағалау үшін user_segments көрінісін пайдалануға болады.

Келесі кодта Export утилитасын пайдалану мысалын көрсетілген:
exp userid=system/manager OWNER=scott... [басқа опциялар]

Параметр файлын пайдалану

Параметр файлын Export утилитасы үшін де, Import утилитасы үшін де пайдалануға болады. Параметр файлы үйлесімділік пен қарапайымдылықты қамтамасыз ете отырып, импорт пен экспорт операцияларын орындауға көмектеседі. Оны түнгі уақытта экспорттау үшін пайдалану ыңғайлы. Параметр файлдары барлық қажетті кестелер шынымен экспортталатынына толық сенімді болу үшін толық экспорттауға кепілдік береді. Пәрмен жолында немесе операциялық жүйенің сценарийінде параметрлерді орнату арқылы осы утилиталарды шақыруға болады, бірақ пәрмен жолын пайдалану барлық қажетті параметрлерді орнатуға мүмкіндік бермеуі мүмкін. Export_ts сценарийі оған қажетті параметр файлын жазады. Тырнақшалардағы кесте атаулары тіркелімге сезімтал болып табылады.

Кестелерді экспорттау режимі

Кестелерді экспорттау режимі бүкіл дерекқорды емес, бір кестені немесе кестелер тізімін экспорттау үшін қолданылады. Әдепкі бойынша, ол экспорттауды жүзеге асыратын пайдаланушыға тиесілі барлық кестелерді экспорттайды. Басқа схемаға қол жеткізе алатын пайдаланушылар схеманың атауын көрсете отырып, кестелерді осы схемадан экспорттай алады.

Пайдаланушының экспорттау режимі

Пайдаланушының экспорттау режимі негізінен белгілі бір пайдаланушының немесе пайдаланушылар тізімінің барлық кестелері мен индекстерін экспорттау үшін пайдаланылады. Бұл режим барлық қолданба объектілерінің иесі болып табылатын пайдаланушыны құру кезінде жақсы жұмыс істейді. Мысалы, егер sales қолданбасында барлық кестелер мен индекстер және басқа объектілердің иесі болып табылатын sales атты пайдаланушы болса, қолданбаның экспорты былай көрінуі мүмкін:

```
exp VSERID=system/manager OWNER=sales
```

Бүкіл дерекқорды экспорттау режимі

Бүкіл дерекқордың экспорттық режимі әдетте SYS есептік жазбасы құратын және қолдайтын объектілерді қоспағанда, барлық дерекқор объектілерін экспорттау үшін пайдаланылды. Бұл опцияны EXP_FULL_DATABASE ролі тағайындалған пайдаланушылар ғана қолдана алады. Мұнда тағы бірнеше қызықты мүмкіндіктерді атап өтуге болады. Әдепкі бойынша, Oracle бүкіл дерекқордың экспорттау режимін (INCTYPE= COMPLETE) көрсеткен кезде толық экспорттауды орындайды. Егер INCTYPE= INCREMENTAL опциясы көрсетілсе, Oracle тек кез-келген типті соңғы толық экспорттан бастап өзгертілген жолдары бар кестелерді экспорттайды. Егер INCTYPE=CUMULATIVE опциясы көрсетілсе, Oracle тек соңғы толық немесе жинақталған экспорттан бастап өзгертілген жолдары бар кестелерді экспорттайды.

Экспорт түрлері:

Толық экспорт

Инкрементті экспорт

Кумулятивтік экспорт

Import

Import утилитасы Export утилитасына қарама-қарсы. Ол дерекқор объектілерін, сондай-ақ олар бастапқыда экспортталған кез-келген күйді қалпына келтіру үшін экспорттық файлдарды оқуға жауап береді. Import утилитасы сонымен қатар түрлі платформалардан берілген деректерді түрлендіре алады, мысалы, ASCII кодтарындағы UNIX машинасынан, EBCDIC кодталған мейнфремге және керісінше, бұл деректердің орнын бір платформадан екінші платформаға ауыстыруға мүмкіндік береді. Import утилитасы интерактивті немесе пәрмен жолы режимінде жұмыс істей алады. Интерактивті режимді пайдалану кезінде Import утилитасы пайдаланушыдан импорттауды орындау үшін қажетті параметрлерді сұрайды. Әдетте параметрлерді пәрмен жолында немесе

параметрлер файлында орнату оңайырақ. Import утилитасы да, Export сияқты, параметрлер файлын пайдаланады

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Прайс, Джейсон Oracle Database 11g: SQL. Операторы SQL и программы PL/SQL / Джейсон Прайс. - М.: ЛОРИ, 2012. - 660 с.
2. Санжей, Мишра Секреты Oracle SQL / Мишра Санжей. - М.: Символ-плюс, 2014. - 556 с.
3. Хардман, Рон Oracle Database PL/SQL. Рекомендации эксперта / Рон Хардман , Майкл МакЛафлин. - Москва: **Машиностроение**, 2014. - 450
4. Кайт, Т. Oracle для профессионалов. Архитектура, методики программирования и особенности версий 9i, 10g и 11g / Т. Кайт. - М.: Диалектика / Вильямс, 2013. - 119 с.
5. Кайт, Томас Oracle для профессионалов. Технологии и решения для достижения высокой производительности и эффективности / Томас Кайт , Дарл Кун. - М.: Вильямс, 2015. - 960 с.

References:

1. Price, Jason Oracle Database 11g: SQL. SQL operators and PL / SQL / Jason Price programs. - M.: LORI, 2012. - 660 p.
2. Sanjay, Mishra Secrets Oracle SQL / Mishra Sanjay. - M.: Symbol-plus, 2014. - 556 с.
3. Hardman, Ron Oracle Database PL / SQL. Expert Recommendations / Ron Hardman, Michael McLaughlin. - Moscow: Mashinostroenie, 2014. - 450
4. Kate, T. Oracle for professionals. Architecture, programming methods and features of versions 9i, 10g and 11g / T. Come back. - M.: Dialectics / Williams, 2013. - 119 p.
5. Kate, Thomas Oracle for Professionals. Technologies and solutions for achieving high productivity and efficiency / Thomas Kate, Darl Kuhn. - M.: Williams, 2015. - 960 p.

ГРНТИ: 20.01.09

ПРОБЛЕМНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЕ ЯЗЫКИ

Найзағараева А.А.,

Старший преподаватель, магистр кафедры «Информационные системы»
НАО "Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина"

Республика Казахстан, г. Нур-Султан

e-mail: akgul_1985@mail.ru

***Аннотация.** Рассматривается популярный подход к повышению эффективности процесса разработки надежного программного обеспечения, который предполагает систематизированное применение механизма абстракции за счет использования так называемых проблемно-ориентированных языков. С учетом опыта работы в рамках представляемой парадигмы анализируются и обсуждаются достоинства и недостатки подхода, а также перспективы его развития.*

***Ключевые слова:** информационных технологий (ИТ), проблемно-ориентированные языки.*

ПРОБЛЕМАЛЫҚ-БАҒДАРЛАНҒАН ТІЛДЕР

Найзағараева А.А.,

«С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық
университеті» КеАҚ, Нұр-Сұлтан қ.

«Ақпараттық жүйелер» кафедрасының аға оқытушысы,

Аннотация. Проблемалық бағдарланған Тілдерді қолдану арқылы абстракция механизмін жүйелі қолдануды көздейтін сенімді бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу процесінің тиімділігін арттырудың танымал тәсілі қарастырылады. Ұсынылған парадигма шеңберіндегі жұмыс тәжірибесін ескере отырып, тәсілдің артықшылықтары мен кемшіліктері, сондай-ақ оның даму перспективалары талданады және талқыланады.

Түйін сөздер: Ақпараттық технологиялар (АТ), проблемалық-бағдарланған тілдер.

PROBLEM-ORIENTED LANGUAGES

Naizagaraeva A.A.,

NSK "Kazakh Agrotechnical University named after S.Seifullin", Nursultan
Senior Lecturer, Master of the Department "Information Systems"
e-mail: akgul_1985@mail.ru

Annotation. A popular approach to improving the efficiency of the reliable software development process is considered, which involves the systematic use of the abstraction mechanism through the use of so-called problem-oriented languages. Taking into account the experience of working within the framework of the presented paradigm, the advantages and disadvantages of the approach, as well as the prospects for its development, are analyzed and discussed.

Keywords: information technology (IT), problem-oriented languages.

В настоящее время вслед за теоретиками в области информационных технологий (ИТ) многие разработчики программного обеспечения сходятся во мнении, что механизм абстракции является одним из ключевых факторов, определяющих качество и эффективность реализации сложного программного продукта. Своего рода «венцом» «целого ряда исследований по тематике абстрактных типов данных в 70-х годах прошлого века явился язык CLU, предложенный Барбарой Лисков [1]. Несомненно концептуальная значимость языка CLU - он определил одну из основ объектно-ориентированного подхода. В то же время продукт Б. Лисков не получил сколько-нибудь серьезного распространения в среде профессиональных разработчиков, прежде всего, вследствие излишней академичности и перегруженности специфическими конструкциями.

Достаточно очевидным является то, что разумно примененный механизм абстракции позволяет весьма эффективно осуществлять командную разработку, поддерживая при этом высокое качество программного продукта и эффективное управление процессом. Отложенные вычисления [2-6], модули [2-6], объекты [6, 7], манданты [5, 8] - все это лишь некоторые из современных инструментов введения и поддержки абстракции. Разные языковые среды поддерживают эти механизмы в той или иной степени, одни хорошо, другие не очень. Общеизвестно, что любые алгоритмические решения могут быть реализованы в рамках различных существующих парадигм программирования (выбор, в значительной степени, определяется личными предпочтениями). Закономерно возникает вопрос, что же может претендовать на роль «идеального» механизма абстракции при написании приложений, лежит ли он в плоскости технических средств (подобно упомянутому выше CLU) или в большей степени определяется соответствующей методологией, используемой в процессе работы с традиционным инструментарием.

В определенном смысле ответом может служить практика реализации ИТ-проектов промышленного уровня. Исходя из собственного опыта и анализируя доступные

источники, в данной работе авторы отстаивают тезис о том, в настоящее время наиболее распространенным подходом к использованию абстракции является применение проблемно-ориентированных языковых средств специализированного характера. На границах спектра подобного инструментария, с одной стороны, можно расположить просто наборы сложных структур данных (типов) и соответствующих процедур обработки, построенных средствами одного из распространенных языков программирования. Другим предельным случаем может служить специально созданный под конкретный узко-очерченный класс задач новый язык. Такой язык не обладает никаким функционалом, выходящим за рамки решаемой проблемы, и покрывает только нужды данной предметной области - ни больше, ни меньше. Как правило, в реальном проекте используется подходящая комбинация, либо промежуточный вариант средств очерченного спектра, здесь мы основное внимание уделяем проблемно-ориентированным языкам (ПОЯ) как таковым.

Проблемно-ориентированные языки

Следуя сложившейся традиции [9-11], определим ПОЯ (DSL – Domain Specific Language) следующим образом: язык программирования, который обладает ограниченной степенью выразительности/силы, сфокусированный на определенной предметной области и содержащий конструкции, отражающие абстракции именно этой предметной области.

Проблемно-ориентированные языки принято разделять на три группы [9]:

1. Внешние (external DSL).
2. Внутренние (internal DSL).
3. Инструментальные средства языка (language workbench).

Рассмотрим эти группы подробнее.

1. Внешние ПОЯ используют синтаксис, полностью отличный от синтаксиса языка основного приложения. Единственным исключением, пожалуй, является ситуация, когда в качестве основного языка берется XML. Внешние ПОЯ - это наиболее яркие представители современных инструментов введения абстракции: little languages в Unix, регулярные выражения, SQL, PostScript, awk, HTML и т. д.

Самый большой плюс внешних ПОЯ состоит в том, что их можно писать, не оглядываясь на стандарты и спецификации. Иначе говоря, разработчик может выразить предметную область в самой лаконичной и пригодной для чтения и редактирования форме. Качество такого ПОЯ определяется лишь умением разработчика создать транслятор, который сможет откомпилировать входной файл и выдать исполняемый код - как правило, уже на основном языке приложения. Отсюда же следует и очевидный недостаток внешних ПОЯ - необходимость создания этого самого транслятора.

Еще один существенный недостаток внешних ПОЯ определяется отсутствием у них того, что принято называть «символической интеграцией» (symbolic integration) [12]. Внешний ПОЯ, на самом деле, никак не связан с основным языком приложения. Программная среда разработки для базового языка, на котором пишется это приложение, не содержит информации о новом ПОЯ, и, следовательно, проблема редактирования связей исполняемого кода стоит довольно остро.

Предположим, разработчик решил изменить свойства целевого класса User. Во всех современных средах разработки автоматическим переименованием/рефакторингом уже никого не удивишь. Однако это переименование не будет работать в SQL коде. Это и есть тот самый «символический барьер» между Java и SQL - он не позволяет манипулировать собранной программой как единым целым.

2. Внутренние ПОЯ используют существующий (обычно - универсальный) язык как свою основу (последний часто называют языком-носителем -host language). При этом создаваемый ПОЯ, как правило, получается синтаксически совместимым с языком-носителем и может быть обработан.

Использование внешнего ПОЯ (SQL) из языка Java пользуясь его инфраструктуру (скомпилирован штатным компилятором, интерпретирован, отлажен и т. д.). Полученный

таким образом ПОЯ является одновременно как расширением языка-носителя, так и его ограничителем.

При построении внутреннего ПОЯ как расширения, а), нововведенные концепции становятся доступными для языка-носителя, и окончательным результатом является новый язык, который обладает полным функционалом исходного языка и добавляет специфичные расширения.ие внутреннего ПОЯ:

а) расширение, б) сужение

В случае реализации внутреннего ПОЯ как ограничителя языка-носителя (рис. 2, б), новый язык отражает специфику предметной области, при этом скрывая (а зачастую, запрещая) большинство конструкций языка-носителя, которые не имеют отношения к задачам данной предметной области. Окончательный результат в таком случае - это также новый язык, только, в некотором смысле, суженный.

К классическим примерам внутренних ПОЯ можно отнести: LISP (опытные LTSP-программи-сты говорят о процессе программирования на LISP, как о постоянном создании и использовании новых ПОЯ), Ruby и JRuby (большинство библиотек Ruby выполнены в стиле ПОЯ, как например, Rails) и ряд других языков.

Плюсы и минусы внутренних ПОЯ являются, практически, зеркальным отражением внешних. Здесь уже нет символического барьера. Разработчик может в полную силу пользоваться возможностями языка-носителя и задействовать все инструменты, которые есть для этого языка.

Использование конфигурационного файла для определения параметров работы системы может быть упрощено, если в качестве формата конфигурационного файла выступает программа, выполняемая системой, например, при загрузке. Пример демонстрирует использование языка Ruby, как основы ПОЯ, при этом собственно Ruby-код в примере не содержится. Язык-носитель ограничен до минимальных требований задачи, включая изменение парадигмы императивного программирования на декларативную.

Отметим, что возможность использования для ПОЯ всей мощи языка-носителя обладает как достоинствами, так и недостатками. Характерной особенностью ПОЯ является возможность работы без изучения всех нюансов носителя. Это призвано обеспечить возможность экспертам предметной области (а не профессиональным программистам) вносить алгоритмику предметной области непосредственно в программную систему. Внутренний ПОЯ может усложнить этот процесс, поскольку существует множество мест, где пользователь может оказаться в тупике из-за недостаточной осведомленности о возможностях базового языка.

3. Инструментальные средства языка (language workbenches) - это среды разработки (IDE - Integrated Development Environment), предназначенные для создания новых ПОЯ. Среда позволяет определять абстрактный синтаксис языка совместно с редакторами и генераторами языка. Редактор позволяют получить продвинутое и удобное окружение, которое учитывает специфику создаваемого ПОЯ по аналогии с IDE для языков общего назначения (Eclipse, MS Visual Studio, IDEA, и т. д.).

При использовании подобного инструментария разработчик, практически, не пишет код, а лишь манипулирует абстрактным представлением программы. Разумеется, IDE отображает эти изменения в тексте программы, но сути это не меняет -разработчик модифицирует не код, а абстрактное представление. Нечто подобное наблюдается и во время процесса рефакторинга.

О целесообразности разработки ПОЯ

Проблемно-ориентированный язык остается довольно специфичным инструментом - он не вполне вписывается в объектно-ориентированную. JetBrains MPS - пример оболочки для разработки ПОЯ методологию разработки или в другие модели проектирования (такие как, например, Agile Processes), которые представляют собой существенный сдвиг в понимании процесса разработки. Парадигма ПОЯ предоставляет

разработчику возможность в одном и том же проекте использовать 5-10 разных языков, в зависимости от задач конкретного модуля/подсистемы без изменения общего подхода к реализации. С учетом сказанного, решение о том, разрабатывать ли новый ПОЯ или остановиться на использовании существующих решений, в каждом конкретном случае должно приниматься отдельно и с большой аккуратностью.

Можно выделить следующие достоинства и недостатки ПОЯ, как опорные точки при принятии решения об использовании в ИТ-проекте обсуждаемой парадигмы. Достоинства:

- Использование труда экспертов – это возможность исправить то состояние дел, которое наблюдается сейчас в области взаимодействия программистов и экспертов в предметных областях. Последнее является главным камнем преткновения на пути успешной работы над проектами.

- Смена контекста выполнения - даёт разработчику широкие возможности по оптимизации продукта.

- Использование альтернативных моделей вычислений в рамках одного проекта - позволяет гибко комбинировать парадигмы программирования (например, объектно-ориентированные и функциональные).

- Резкое снижение уровня «семантического шума» - позволяет разработчику сконцентрироваться на решении проблемы предметной области.

Список использованной литературы:

1. Gaede V., Gunter O. Multidimensional Access Methods // ACM Comput. Surv. - 1998. - V. 30. - № 2. - p. 170-231.
2. Manolopoulos Y., Nanopoulos A., Papadopoulos A., Theodoridis Y. R-trees: Theory and Applications. - Springer, 2006. - 194 p.
3. Гарсия-Молина Г., Ульман Дж., Уидом Дж. Системы баз данных. Полный курс - М.-СПб.: Вильямс, 2004. - 1088 с.
4. Шестаков Н.А. Индексирование пространственных данных в MS SQL Server 2000 // Известия Томского политехнического университета. - 2006. - Т. 309. - № 4. - С. 157-162.
5. Oracle 10g DBA I. Руководство слушателя [Текст]. - М.: McGraw-Hill, 2017. - 600 с.

References:

1. Gaede V., Gunter O. Multidimensional Access Methods // ACM Comput. Surv. - 1998. - V. 30. - No. 2. - p. 170-231.
2. Manolopoulos Y., Nanopoulos A., Papadopoulos A., Theodoridis Y. R-trees: Theory and Applications. - Springer, 2006. - 194 p.
3. Garcia-Molina G., Ulman J., Widom J. Database systems. Full course - M.-SPb.: Williams, 2004. - 1088 p.
4. Shestakov N.A. Spatial data indexing in MS SQL Server 2000 // Bulletin of the Tomsk Polytechnic University. - 2006. - T. 309. - No. 4. - S. 157-162.
5. Oracle 10g DBA I. Student's Guide [Text]. - M.: McGraw-Hill, 2017. - 600 p.

ГРНТИ: 06.73.55

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ОЦЕНКИ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Укунов А.Н.,
Магистрант Академии «Кайнар»

***Аннотация.** В условиях рыночной экономики инвестиционный процесс претерпевает существенные изменения. Возрастает роль коммерческих банков в аккумуляровании инвестиционных ресурсов, а также в реализации инвестиций. Проблемы участия казахстанских банков в инвестиционном процессе во многом связаны со спецификой банковского сектора в Казахстане. Коммерческие банки играют основную роль в распределении временно свободных денежных средств, осуществляя, таким образом, посредническую функцию между владельцами средств и заемщиками. В этом случае надежность банка является гарантом рационального использования и сбережения денежных средств, что существенно повышает доверие к банковскому сектору со стороны кредиторов и вкладчиков.*

***Ключевые слова:** финансовая устойчивость, коммерческие банки, инвестиции, банки, банковский сектор.*

КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРДІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН БАҒАЛАУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МАЗМҰНЫ МЕН МӘНІ

Укунов А.Н.,
«Кайнар» академиясының магистранты

***Аннотация.** Нарықтық экономика жағдайында инвестициялық процесс айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды. Коммерциялық банктердің инвестициялық ресурстарды жинақтаудағы, сондай-ақ инвестицияны жүзеге асырудағы ролі артып келеді. Қазақстандық банктердің инвестициялық процеске қатысу проблемалары көбінесе Қазақстандағы банк секторының ерекшеліктерімен байланысты. Коммерциялық банктер уақытша бос ақша қаражаттарын бөлуде негізгі рөл атқарады, сөйтіп қор иелері мен қарыз алушылар арасында делдалдық қызмет атқарады. Бұл жағдайда банктің сенімділігі ақша қаражатының ұтымды пайдаланылуы мен жинақталуының кепілі болып табылады, бұл несие берушілер мен салымшылар тарапынан банк секторына деген сенімді арттырады.*

***Түйін сөздер:** қаржылық тұрақтылық, коммерциялық банктер, инвестициялар, банктер, банк секторы.*

ECONOMIC CONTENT AND SIGNIFICANCE OF ASSESSING THE FINANCIAL STABILITY OF COMMERCIAL BANKS

Ukunov A.N.,
Master student of the Academy "Kainar"

***Annotation.** In a market economy, the investment process is undergoing significant changes. The role of commercial banks in the accumulation of investment resources, as well as in the implementation of investments, is growing. The problems of participation of Kazakh banks in the investment process are largely related to the specifics of the banking sector in Kazakhstan. Commercial banks play the main role in the distribution of temporarily free funds, thus performing an intermediary function between the owners of funds and borrowers. In this case,*

the reliability of the bank is the guarantor of the rational use and savings of funds, which significantly increases the confidence in the banking sector on the part of creditors and depositors.

Keywords: *financial stability, commercial banks, investments, banks, banking sector.*

Понятие «финансовая устойчивость» впервые появилось в середине XIX в. в работах по бухгалтерскому учету, однако до сих пор не существует единого понимания финансовой устойчивости как в научной литературе, так в нормативно-правовых актах.

В зарубежных статьях вообще не существует такого термина, как финансовая устойчивость. Наиболее близким переводом является financial stability (стабильность) или soundness (надежность), однако они обычно являются характеристикой банковской системы. Англоязычная литература, касающаяся оценки деятельности отдельных банков, обычно посвящена предсказанию и предупреждению несостоятельности (failure) или банкротства (distress).

Базельский Комитет использует в своих работах понятие «слабых банков» (weak banks). Это такие банки, чья ликвидность и платежеспособность была или будет нарушена, если не произойдет существенного снижения рисков или (и) улучшения в системе управления и контроля рисков, качества управления, бизнес-модели, источников финансирования [1].

В русскоязычных источниках возникает «терминологическая путаница» из-за российских нормативно-правовых актов. Так, в федеральном законе «О банках и банковской деятельности» [2] упоминается финансовая стабильность банковской системы и финансовая надежность кредитной организации, а указания Центрального Банка №3277-У [3] и №4336-У [4] содержат информацию об оценке экономического положения и финансовой устойчивости. О тождественности всех этих понятий ведется дискуссия в научных кругах.

В. В. Иванов считает платежеспособность и устойчивость лишь характеристиками надежности банка, а между финансовой устойчивостью и стабильностью кредитной организации ставит знак равенства в средне- и долгосрочной перспективе [5].

Есть и сторонники равенства всех трех понятий – финансовой стабильности, устойчивости и надежности банка. Так, Е.Б. Герасимова утверждает, что они все означают «состояние устойчивого развития, а не стагнации», т.е. «качественного состояния равновесия в движении, при котором реализуется достижение и укрепление надежности, постоянства, доверия в плане неподверженности разрушению» [6].

Однако большинство исследователей сходятся во мнении, что понятие «финансовой устойчивости» более фундаментально, оно первично по отношению к надежности. Нам также кажется эта точка зрения более обоснованной.

Надежность банка – это только способность к выполнению взятых на себя обязательств, в то время как финансовая устойчивость кредитной организации – показатель, который включает в себя стабильность и надежность функционирования системы, основанной на улучшении деятельности банка в условиях динамичного развития банковской системы в целом. Устойчивым может быть лишь надежный банк, тогда как надежный банк не всегда является устойчивым.

Различие между стабильностью и устойчивостью банка состоит в динамике. Стабильность – это в некотором роде постоянство, а устойчивость обычно рассматривается в разрезе позитивного движения, выражающего улучшение, прогресс. По мнению М. А. Бобрик, устойчивость кредитной организации – это следствие стабильности, т.е. финансовая устойчивость достигается на основе финансовой стабильности [5].

Вернемся к значению термина «финансовая устойчивость банка», сущность которого авторы научной литературы по-разному определяют в зависимости от ключевой характеристики.

По нашему мнению, наиболее интересна статья И. И. Можановой и О. А. Антонюк, где все дефиниции финансовой устойчивости кредитной организации делятся на три подхода

- результативный, ресурсный и защитный. Согласно первому подходу, в определениях акцентируется внимание на положительном финансовом результате деятельности кредитной организации (росте прибыли и капитала), а также развитии и расширении деятельности банка. Ресурсный подход опирается на обладание кредитной организацией достаточным объемом финансовых ресурсов для ведения нормальной деятельности. В соответствии с последним подходом, ключевая характеристика финансовой устойчивости – способность противостоять негативным факторам внутренней и внешней среды, восстанавливаться после кризисов [7].

З.А. Тимофеева приводит 5 направлений определения сущности финансовой устойчивости банка:

- соответствие совокупности критериальных значений определенных финансовых показателей;
- динамическая категория «системы трансформации ресурсов и рисков»;
- отождествление с ликвидностью и платежеспособностью;
- отождествление с прибыльностью;
- составляющая общей устойчивости коммерческого банка.

Заметим, что отождествление с ликвидностью и платежеспособностью, а также с прибыльностью является ошибочным, т.к. эти параметры лишь составляющие такого комплексного понятия, как финансовая устойчивость, и нельзя сводить общее к частному. Эту ошибку допускают и специалисты рейтингового агентства «Эксперт РА», понимая под финансовой устойчивостью «возможность банка в течение длительного периода времени поддерживать приемлемый уровень кредитоспособности» [8].

Характеристика «динамическая категория системы трансформации ресурсов и рисков» объединяет под собой элементы разных подходов, но в основном акцент делается на выполнении обычных функций и задач, как и в определениях направления, где финансовая устойчивость рассматривается в качестве «составляющей общей устойчивости». Однако необходимо отметить, что в последней категории представлены определения лишь общей устойчивости банка, без конкретизации финансового аспекта. В следствие перечисленных причин направления З.А. Тимофеевой «динамическая категория трансформации ресурсов и рисков» и «составляющая общей устойчивости» не могут считаться полноценными подходами к определению финансовой устойчивости.

Ставить знак равенства между финансовой устойчивости банка и соответствию критериальным значениям также не совсем корректно, но именно такого формального подхода придерживаются надзорные органы. Например, согласно мнению Базельского комитета, финансово устойчива та кредитная организация, чьи результаты деятельности соответствуют установленным комитетом требованиям, адаптированным Центральным банком к реалиям банковской системы страны [6].

Таким образом, на наш взгляд, целесообразно выделять 4 подхода к определению финансовой устойчивости кредитной организации, представленных в таблице 1.

Таблица 1 - Подходы к определению финансовой устойчивости банка

	Автор	Определение
1	2	3
Результативный	Гиляровская Л.Т.	Экономическое и финансовое состояние организации в процессе распределения и использования ресурсов, обеспечивающем ее поступательное развитие в целях роста прибыли и капитала при сохранении платежеспособности.

	Киреев И. В.	Такое состояние финансовых ресурсов банка, а также их распределение и использование, которые обеспечивают развитие предприятия на основе роста прибыли и капитала при сохранении платежеспособности и кредитоспособности в условиях допустимого уровня риска.
	Радионова В. М., Федотова М. О.	Такое состояние его финансовых ресурсов, их распределения и использования, которое обеспечивает развитие предприятия на основе роста прибыли и капитала при сохранении платежеспособности и кредитоспособности в условиях вероятного уровня риска
	Паршенцев А.	Такое общее финансовое состояние кредитной организации, при котором обеспечивается стабильно высокий результат его функционирования.
	Полушина О. С.	Способность банка достигать и удерживать равновесное состояние, позволяющее оперативно и эффективно реализовывать свои функции как в текущем периоде, так и в прогнозируемой перспективе
Ресурсный подход	Бочаров В. В.	Содержание финансовой устойчивости характеризуется эффективным формированием и использованием денежных ресурсов, необходимых для нормальной производственно-коммерческой деятельности
	Дыбаль С. В.	Характеризуется способностью банка маневрировать финансовыми ресурсами, наличием необходимой суммы собственных средств для обеспечения основных видов деятельности
	Макарьева В.И., Андреева Л.В.	Финансовая устойчивость характеризуется состоянием и структурой активов кредитной организации, их обеспеченностью источниками.
Защитный подход	Европейский центральный банк	Состояние, когда финансовая система способна противостоять шокам без развития кумулятивных процессов, нарушающих трансформацию сбережений в инвестиции и проведение платежных операций в экономике
	Гиляровская Л.Т., Ендовицкая А.В.	Способность кредитной организации осуществлять основные и прочие виды деятельности в условиях предпринимательского риска и изменяющейся среды бизнеса с целью максимизации благосостояния собственни-ков, укрепления конкурентных преимуществ с учетом интересов общества и государства
	Лукаевич И.Я.	Способность банка в динамичных условиях рыночной среды противостоять внешним и внутренним негативным факторам, обеспечивать дове-рие юридических и физических лиц, и защищать интересы акционеров
	Уразов С.	Способность банка поддерживать параметры своего функционирования в определенных границах, несмотря на воздействие различных дестабилизирующих факторов.
	Овчинников а О., Бец А.	Способность банка выполнять базовые и новые появляющиеся функции независимо от характера внешних воздействий.
Формальный подход	Белых Л.П.	Наличие устойчивого капитала, ликвидный баланс, платежеспособность банка
	Масленченков Ю.С.	Финансовая устойчивость зависит от соответствия деятельности банка нормативным и плановым обобщающим показателям,

	которые синтезируют характеристики экономических составляющих устойчивости.
Стелл Питер (МВФ)	Индикатор успешного менеджмента, высокой рентабельности, капитализации и доходов прошлых периодов, а также прогнозируемого повышения доходов в будущем, сохранения стабильности, независимо от макро- и микроэкономических изменений
Стоянова Е.С.	Предполагает сочетание четырех благоприятных характеристик финан-сово-хозяйственного положения банка: высокой платежеспособности, высокой ликвидности баланса, высокой кредитоспособности, высокой рентабельности
Татаринова Л.В.	Сбалансированное состояние финансовых ресурсов банка, адекватных резервов и ликвидности активов (в узком смысле)
Примечание: По данным источников [6, 7, 9, 10]	

Три из четырёх походов можно найти у Бекбулатова Р.Р., только под другими названиями. Результативный подход он называет «интегральной устойчивостью», критериями которой, по его мнению, являются сбалансированность аналитических показателей, стабильность их динамики, позитивность структурных изменений. Защитный подход несомненно можно считать аналогом «финансовой устойчивости в контексте безопасности деятельности банка». А главным критерием формального подхода является «уровень достижения нормативного или предельного уровня финансовых показателей банка», как и у Бекбулатова [11].

В таблице представлено лишь по пять представителей каждого подхода к определению финансовой устойчивости банка, но их намного больше. Например, к приверженцам результативного можно отнести В. М. Родионову и М.А. Федотову, О.В. Ефимову, Л.В. Татаринovu. Способность противостоять негативному воздействию – ключевая характеристика для Л. В. Татариновой (общее определение), А.А. Григорян, Р.С. Вотинцевой, В.Б. Тиханина, а формального подхода придерживается Г. Клейнер.

Некоторые авторы дают определение финансовой устойчивости, исходя из ключевых характеристик сразу двух подходов. Например, Е.А Егоркин и С.В. Зенченко, Т.С. Новашина, И.С. Пронская и Д.А. Гоголь соединяют в своих дефинициях результативный и защитный подходы. В частности, определение последних звучит следующим образом: финансовая устойчивость банка - это характеристика, отражающая такое состояние финан-совых ресурсов банка, при котором он способен стабильно функционировать и развиваться, сохраняя платежеспособность и оптимальный уровень ликвидности в условиях повышенного уровня риска, детерминированного финансовым кризисом [12].

По мнению М.А. Помориной, финансовая устойчивость кредитной организации – это способность генерировать в течение анализируемого периода неотрицательный денежный поток при соблюдении устанавливаемых Банком России регулирующих требований (результативный и формальный подходы).

И.И. Можанова, О.А. Антонюк соединяют в своей дефиниции ресурсный и результативный подход. Под финансовой устойчивостью банка они понимают такое состояние банка, при котором он в любой момент времени, обладая необходимой ликвидностью и достаточностью собственного капитала, способен одновременно как сохранять свои основные параметры деятельности (прибыль, капитал), так и выполнять основные функции аккумуляции денежных средств клиентов и размещения их как в кредиты, так и в прочие работающие активы, а также выполнять обязательств по расчетам клиентов.

Интересен подход Антонюк О. А. к определению с точки зрения заинтересованных лиц – клиентов, собственников, контролирующих органов и самого банка (рисунок 1).

Рисунок 1. Субъективный подход к пониманию финансовой устойчивости банка

Примечание: По данным источника [13]

По её мнению, клиентам больше всего важно постоянство качества взаимоотношений с клиентами, даже несмотря на изменение условий его функционирования при наступлении рискованных событий. Собственники же заинтересованы в защите акционерного капитала и увеличении его размера.

В свою очередь, Центральный банк контролирует выполнение функций в экономике и банковских нормативов. С точки зрения самого банка, финансовая устойчивость рассматривается как способность противостоять рискованным событиям и восстанавливать свою деятельность после их нарушения [13].

Г. Меликьян выделяет финансовую устойчивость на микро- и макроуровнях. Так, на микроуровне финансово устойчивый банк функционирует, реализуя свои цели и задачи в отношении клиентов вне зависимости от условий функционирования и внешних воздействий. На макроуровне финансово устойчивый банк способен преодолевать кризисные ситуации в различных сферах и продолжать функционирование [7].

Описанные выше классификации подходов лишь на первый взгляд кажутся разными, однако они не противоречат, а дополняют друг друга, расширяя и углубляя понимание финансовой устойчивости банка.

Как видно, смысл финансовой устойчивости зависит от участника, которым трактуется этот термин. С нашей точки зрения, комплексно сущность финансовой устойчивости можно представить в виде следующей схемы (рисунок 2).

Макроуровень	Сам банк Ресурсный подход Финансово устойчивый банк характеризуется способностью маневрировать финансовыми ресурсами, наличием необходимой суммы собственных средств для обеспечения основных видов деятельности	Собственники Результативный подход Финансовая устойчивость банка – это такое состояние его финансовых ресурсов, их распределение и использование, которое обеспечивает развитие организации на основе роста прибыли и капитала при сохранении платежеспособности и кредитоспособности в условиях допустимого уровня риска
Микроуровень	Клиенты и контрагенты Защитный подход Финансовая устойчивость – способность выполнять свои обязательства перед кредиторами, вкладчиками и другими клиентами независимо от воздействия негативных внешних и внутренних факторов	Центральный банк Формальный подход Финансово устойчив тот банк, чьи результаты деятельности соответствуют установленным комитетом требованиям, адаптированным Центральным банком к реалиям банковской системы страны

Рисунок 2. Понимание сущности финансовой устойчивости заинтересованными лицами
Примечание: По данным источника [13]

В авторской схеме все заинтересованные лица коммерческого банка были распределены по уровням. Оно основано на классификации Меликьяна, а также четырех выделенных подходах.

На микроуровне располагаются клиенты и контрагенты, Центральный банк, поскольку для них прежде всего важно функционирование банка в данный конкретный момент и в ближайшей перспективе, потому что в долгосрочной перспективе (25-50 лет) клиенты и контрагенты могут перейти к конкурентам, а в банковской системе страны появиться другие системообразующие банки, и банкротство одного конкретного банка не будет оказывать существенного влияния на государство.

На макроуровне располагаются собственники и сам банк (в лице его менеджеров), которые акцентируют свое внимание на успешном функционировании в долгосрочной перспективе (не преуменьшая также и важности решения текущих проблем и задач).

Если все же требуется одно общее определение финансовой устойчивости банка, то целесообразным представляется объединение ресурсного, результативного и защитного подходов для освещения всех аспектов данного понятия. Финансовая устойчивость банка – это такое состояние, характеризующееся эффективным формированием и использованием денежных ресурсов, обеспечивающее поступательное развитие организации в целях роста прибыли и капитала, при котором банк в любой момент способен выполнять все свои основные функции (в т. ч. исполнять обязательства по расчетам клиентов) независимо от внешних и внутренних негативных воздействий.

По данным Базельского комитета, финансово неустойчивые банки обычно имеют плохое качество активов, маленькую рентабельность, высокую долговую нагрузку, высокую вероятность реализации рисков, маленькую достаточность капитала, проблемы с ликвидностью и репутацией [1], поэтому любое ухудшение ситуации на банковском рынке, в стране или в его деятельности может привести к фатальным последствиям.

Факторы, влияющие на финансовую устойчивость, принято делить на внешние и внутренние. К внешним относят макроэкономические факторы, платежеспособность клиентов, степень развитости денежного рынка и возможность привлечения финансовых

ресурсов, развитие конкурентной среды, состояние банковской системы и её институтов, законодательное и нормативное обеспечение, доверие к банкам и другие. Среди внутренних выделяют выбор стратегии и приоритетов развития, прогнозирование финансовых потребностей, способность к мобилизации финансовых ресурсов, противодействие рискам, экономию затрат, внутреннюю инфраструктуру, маркетинг и качество управления и другие [14].

Таким образом, можно заключить, что финансовая устойчивость представляет собой фундаментальную характеристику деятельности банка. Она первична по отношению к надежности и опирается на стабильность кредитной организации.

Под финансово устойчивым банком мы будем понимать банк, который эффективно формирует и использует финансовые ресурсы, ориентирован на развитие и совершенствование продуктов и услуг, а также может осуществлять свою деятельность в любой момент времени, адаптировавшись к внешним негативным факторам с помощью изменения внутренних факторов.

Также необходимо заметить, что в этой работе финансовая устойчивость будет противопоставляться высокой вероятности банкротства или несостоятельности. С этой точки зрения, финансовая устойчивость – это неподверженность риску банкротства (отзыва лицензии) в результате накопленной финансовой прочности и высокого уровня риск-менеджмента.

Список использованных источников:

- 1 Guidelines for identifying and dealing with weak banks // Bank for International Settlements, 2018. P. 6. URL: <https://www.bis.org/bcbs/publ/d330.pdf> (дата обращения: 1.05.2021)
- 2 «О банках и банковской деятельности»: федеральный закон от 2.12.1990 №395-1
- 3 «Об оценке экономического положения банков»: указание Банка России от 3.04.2017 №4336-У
- 4 «О методиках оценки финансовой устойчивости в целях признания её достаточной для участия в системе страхования вкладов»: указание Банка России от 11.06.2014 №3277-У
- 5 Жилан О.Д., Данилова М.Р. Влияние депозитной политики на финансовую устойчивость коммерческого банка// *Baikal Research Journal*. 2020. Т. 7. №4
- 6 Вотинцева Р. С. Современные теоретически подходы к определению понятия «финансовая устойчивость коммерческих банков» // *Вестник Удмуртского университета. Серия Экономика и право*. 2020. №2-3
- 7 Можанова И.И., Антонюк О.А. Финансовая устойчивость коммерческих банков и нефинансовых организаций теоретический и практический аспекты // *Финансы и кредит*. 2019. № 4 (580)
- 8 Финансовая устойчивость российских банков: размер или специализация? URL: <http://raexpert.ru/researches/banks/bank7/> (дата обращения 24.04.2019)
- 9 Пономарева М.А., Маклакова Т.Р. Финансовая устойчивость российских банков//*Вестник РАЕН*.2020.№ 4
- 10 Кобелева И. В. Финансовая устойчивость теоретические аспекты определения категории // *Научный вестник волгоградского филиала РАН-ХИГС. Серия экономика*. 2019. № 2
- 11 Бекбулатов Р. Р. Обеспечение устойчивости коммерческого банка в современных условиях // *Экономика и социум*. 2020. №28
- 12 Юлбарисова Г.Ф. Финансовая устойчивость как экономическая категория // *Экономика, социология и право*.2019, №12
- 13 Антонюк О.А. Подходы к определению финансовой устойчивости коммерческого банка // *Наука и современность*. 2020. № 28.

14 Оценка финансовой устойчивости кредитной организации: учебник / под ред. О.И. Лаврушина, И.Д.Мамоновой. – М.: КНОРУС, 2015

References:

- 1 Guidelines for identifying and dealing with weak banks // Bank for International Settlements, 2018. P. 6. URL: <https://www.bis.org/bcbs/publ/d330.pdf> (Accessed: 1.05.2021)
- 2 “On banks and banking activities”: federal law dated December 2, 1990 No. 395-1
- 3 “On assessing the economic situation of banks”: Instruction of the Bank of Russia dated April 3, 2017 No. 4336-U
- 4 “On methods for assessing financial stability in order to recognize it as sufficient for participation in the deposit insurance system”: Bank of Russia Ordinance No. 3277-U dated June 11, 2014
- 5 Zhilan O.D., Danilova M.R. Influence of deposit policy on the financial stability of a commercial bank// Baikal Research Journal. 2020. Vol. 7. No. 4
- 6 Votintseva R. S. Modern theoretical approaches to the definition of the concept of "financial stability of commercial banks" // Bulletin of the Udmurt University. Series Economics and Law. 2020. №2-3
- 7 Mozhanova I.I., Antonyuk O.A. Financial stability of commercial banks and non-financial organizations, theoretical and practical aspects // Finance and credit. 2019. No. 4 (580)
- 8 Financial stability of Russian banks: size or specialization? URL: <http://raexpert.ru/researches/banks/bank7/> (Accessed 04/24/2019)
- 9 Ponomareva M.A., Maklakova T.R. Financial stability of Russian banks // Bulletin of the Russian Academy of Natural Sciences.2020. No. 4
- 10 Kobeleva I. V. Financial stability theoretical aspects of category definition // Scientific Bulletin of the Volgograd branch of the Russian Academy of Sciences-HIGS. Economics Series. 2019. No. 2
- 11 Bekbulatov R. R. Ensuring the sustainability of a commercial bank in modern conditions // Economics and society. 2020. No. 28
- 12 Yulbarisova G.F. Financial stabilities as an economic category // Economics, sociology and law. 2019, №12
- 13 Antonyuk O.A. Approaches to determining the financial stability of a commercial bank // Science and Modernity. 2020. No. 28.
- 14 Assessment of the financial stability of a credit institution: textbook / ed. O.I. Lavrushina, I.D. Mamonova. – М.: KNORUS, 2015

FTAXP: 06.51.65

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКСПОРТЫН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ЭКСПОРТТЫҚ СТРАТЕГИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Абенова А.К.,
2-курс магистранты
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Дабылтаева Н.Е.,
Э.ғ.к., доцент
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Аңдатпа: Бұл мақалада Қазақстан Республикасының сыртқы саудасының даму ерекшеліктері қарастырылған. Қазақстанның экспорттық әлеуеті кеңінен зерттелді. Сонымен қатар, макроэкономикалық көрсеткіштер мен ұлттық экономиканың экспорттік көрсеткіштеріне көп әсер ететін факторлардың арасындағы байланыс

орнатылды. Елдің экспорттық әлеуетінің негізгі сандық және сапалық параметрлері зерттелді және анықталды. Жалпы тауар экспорты мен импортының өсу қарқындарының негізгі тенденциялары, сондай-ақ, олардың елдің ЖІӨ өсуімен өзара байланысы анықталды. Тауарлар мен қызметтердің экспорты құрылымының қалыптасу тенденциялары көрсетілген. Қазақстанның сыртқы мемлекеттермен, оның ішінде ДСҰ серіктестерімен сыртқы сауда тиімділігі мен нәтижелік деңгейі анықталды. Еліміздің халықаралық еңбек бөлінісіне қатысуының экспорттық стратегиялары қарастырылды. Елдің экспорттық бағыттағы салаларының өсуінің салалық ерекшеліктері мен басымдықтары, факторлары мен шарттары анықталды.

Түйін сөздер: экспорт, импорт, сыртқы сауда, ДСҰ, ЖІӨ, ұлттық экономика, сыртқы сауда саясаты, экспорттық стратегиялар, импортты алмастыру, халықаралық еңбек бөлінісі, индустрияландыру.

ОЦЕНКА ЭКСПОРТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ФОРМИРОВАНИЕ ЭКСПОРТНОЙ СТРАТЕГИИ

Абенова А.К.,
магистрантка 2-курса
Казакский Национальный Университет имени Аль-Фараби
Дабылтаева Н.Е.,
к.э.н., доцент
Казакский Национальный Университет имени Аль-Фараби

Аннотация: В статье рассматриваются особенности развития внешней торговли Республики Казахстан. Исследован экспортный потенциал Казахстана. Установлена взаимосвязь макроэкономических показателей, ранжирование факторов, оказывающих наибольшее влияние на экспортность национальной экономики. Выявлены основные количественные и качественные параметры экспортного потенциала страны. Выявлены основные тенденции темпов роста товарного экспорта и импорта в целом, а также их соотношения с ростом ВВП страны. Показаны тренды формирования структуры экспорта товаров. Определены уровень эффективности и результативность внешней торговли Казахстана со иностранным государствами, в том числе с партнерами по ВТО. Рассмотрены экспортные стратегии участия страны в международном разделении труда. Определены отраслевая специфика и страновые приоритеты, факторы и условия роста отраслей экспортной ориентации страны.

Ключевые слова: экспорт, импорт, внешняя торговля, ВТО, ВВП, национальная экономика, внешнеторговая политика, экспортные стратегии, импортозамещение, международное разделение труда, индустриализация.

ASSESSMENT ASSESSMENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND FORMATION OF EXPORT STRATEGY

Abenova A.K.,
Master of the 2nd year of the
Al-Farabi Kazakh National University
Dabyltaeva N.E.,
c.e.s., docent of the
Al-Farabi Kazakh National University

Annotation. The article considers the specifics of the development of foreign trade of the Republic of Kazakhstan. The export potential of Kazakhstan has been explored. There is an interrelationship of macroeconomic indicators, ranking of factors that have the greatest impact

on the export of the national economy. The main quantitative and qualitative parameters of the country's export potential have been identified. The main trends in the growth of commodity exports and imports as a whole, as well as their relationship with the growth of GDP are revealed. Shows trends in the formation of the structure of exports of goods. The level of efficiency and effectiveness of Kazakhstan's foreign trade with foreign countries, including WTO partners, is determined. Consideration of export strategies for the participation of countries in the international division of labor. Sectoral specifications and country priorities, factors and conditions of growth of the country's export orientation are defined.

Keywords: *export, import, foreign trade, WTO, GDP, national economy, foreign trade policy, export strategies, import substitution, international division of labor, industrialization.*

Өңдеуші салаларда баяу өзгерістердің жүруінің басты себептерінің бірі экспорттың позицияларын сраптау негізінде бағаланатын бәсекеқабілеттілік деңгейі болып табылады. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы жұмысбастылық деңгейі және еңбек өнімділігі жағынан экономикалық ынытмақтастық және даму елдерінен артта қалып келеді. Әзірше, Қазақстан Республикасының тұрақты дамуы негізінен шикізаттық сектордың есебінен жүзеге асып отыр. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, ұлттық экономиканы әртараптандыру және ресурстық ретнадан тәуелділікті әлсірету өте қиын мәселе. Дегенмен, Қазақстан Республикасының Президентінің және Үкіметтің белгілеген экономикалық саясат векторы, алдағы уақытта ұлттық экономиканың құрылымдық өзгерісін қамтамасыз ету мүмкін екендігін көрсетеді [1].

Әлемдік экономикалық жүйеге мемлекеттің енуінің факторы ретінде сыртқы экономикалық қатынастардың ұлттық экономикаға әсері алуан түрлі. Сондықтан мемлекеттің сыртқы экономикалық саясатын қалыптастыруда экономикада құрылымдық өзгерістерді жүзеге асырудың үлгісін дұрыс таңдау маңызды сәт болып табылады. Себебі қандайда болмасын стратегияны таңдау ұлттық экономиканың сыртқы экономикалық секторына үлкен әсер тигізері сөзсіз. Әлемдік тәжірибеде құрылымдық өзгерістерді жүзеге асырудың негізгі екі үлгісін атап өтуге болады. Осы стратегияларды жүзеге асыру дамыған елдерге кезінде шикізаттық сектордан тәуелсіздікке қол жеткізуге мүмкіндік берді. Екі стратегияның біреуін – ішкі нарыққа бағытталған, ал екіншісін – сыртқы нарыққа бағытталған деп көрсетуге болады. Бірінші стратегияның басымды бағыты – ішкі нарықтың өнеркәсіптік тауарларын игеру болып табылады, ал екіншісінің – ішкі нарықта өндірілген тауарларды әлемдік нарыққа шығаруға негізделген [2].

Көріп отырғанымыздай, ішке бағдарланған дамудың бағыты ішкі нарықты ұлттық өндіріспен өзін-өзі қамтамасыз етуді максимизациялауға бағытталады. Ал екінші стратегия – бұл халықаралық еңбек бөлінісіне интеграция болып табылады.

Басқа сөзбен айтқанда, бірінші стратегия ұлттық экономиканың дамуында маңызды рөл атқаратын сонымен қатар импорт көлемі жағынан ауқымды өнімдерді өндіретін салаларды дамытуға үлкен мән береді. Екінші стратегия болса халықаралық өнеркәсіптік мамандануды және кооперацияны дамытуға бағытталған, яғни қосымша валюталық ресурстарға қол жеткізу мақсатында экспорттық өндірістерді дамытуға негізделген.

Екі бағыттағы экспорттық стратегияны жүзеге асыру негізінен мемлекеттің ұстанатын сыртқы сауда саясатына байланысты. Бұған себеб мемлекет:

- а) индустриалдаудың мақсаттарын және негізгі параметрлерін анықтайды, сонымен қатар оған қол жеткізудің құралдарын анықтайды;
- б) өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымның дамуына септігін тигізеді;
- в) ауқымды өнеркәсіптік кәсіпкерлікті жүзеге асырады;
- г) жеке ұлттық кәсіпкерлікке кеңінен қолдау көрсетеді [3].

Көрсетілген екі сыртқы сауда стратегиясының үлгілері сыртқы экономикалық қатынастарды қалыптастыратын әр түрлі бағытталған күштер жүйесіне өте толық сәйкес келеді.

Осы екі үлгі негізінде қалыптасқан әлемдік шаруашылық қарым-қатынастар құрлымы халықаралық капитал экспансиясының негізгі бағыттарына сәйкес келеді.

Әрине экономикалық өсімнің экспорттық стратегиясын дамушы елдер үшін жалғыз және міндетті бағыт деп қарастырған дұрыс емес. Сонымен қатар экспорттық стратегияны тек экспорттық салаларды дамытудың басты бағыты ретінде де қарастыру дұрыс емес. Көптеген дамушы елдер үшін дамуының жалпы стратегиясы экспортқа негізделу мен қатар импорттық саясатын және интеграцияны қамту керек. Әрине, әрбір мемлекет өзі шешеді, қандай пропорцияда үш бағытты айқындайтыны. Бірақ көптеген дамушы елдер үшін экспорттық салаларды дамыту қолайлы бағыттардың бірі болып табылады. Бұл сыртқы сауда-саттық үрдісінен келіп түскен валюталық ресурстарды қолдана отырып шикізаттық өндірістен дайын өнім өндіруге көшудің жолы болып табылады [4].

Жоғарыда қарастырылған экспорттық стратегияларға қатысты келесіні айтуға болады. Қазіргі таңда Қазақстанда экстенсивті тауар айналым экспорттық стратегиясы қалыптасқан. Бұл стратегия негізінен шектеулі тауар номенклатурасын экспортқа шығарумен байланысты. Бұл жөнінде Қазақстанның халықаруашылығының кешенінде қалыптасқан жағдай дәлел болады. Яғни, Қазақстанның көптеген салалары импортқа тәуелді екендігін айтуға болады, ал бұл жағдай валюталық ресурстардың шектелуіне жағдайында республикамыздың экономикалық қауіпсіздігіне үлкен нұқсан келтіреді. Осы орайда импортты алмастыратын өндірістерді Қазақстанда дамыту туралы ғалымдар арасында пікірлер айтылып келеді. Алайда, бұл мәселені қарастыру барысында абайлағн дұрыс. Себебі кез келген шешім ең бірінші экономикалық тұрғыдан тиімді болуы керек. Сонымен қатар нақты қажеттіліктерді ескеріп, өз мүмкіншіліктерімізді дұрыс бағалауымыз керек.

Келесі біздің жасайтын амалымыз, Қазақстан Республикасының сыртқы сауда көрсеткіштері бойынша өзгерістерді талқылап көрейік.

ЖҰӨ экспорт және импорт сыйымдылығы. ҚР ЖҰӨ экспортсыйымдылығы жыл сайын азаю үстінде. Мысалы 2003 жылы экспорттың үлесі 48% құраса, 2019 жылы небары 28% құрады. Осыған ұқсас жағдай импортпен де болып жатыр. 2003 жылы 28% құраса оның үлесі, 2019 жылы 19% құрады. Қалыптасқан жағдай экспорттың ЖҰӨ құрамында негізгі компонент емес екендігін көрсетеді (кесте 1).

Кесте 1. - ҚР экспорт және импортсыйымдылығы, %

Жылдар	ЖҰӨ-ің ішінде экспорт үлесі	ЖҰӨ-ің ішінде импорт үлесі	Өзге факторлар
2003	48	28	24
2004	39	29	32
2005	39	27	34
2006	42	27	31
2007	47	30	23
2008	49	30	21
2009	47	29	24
2010	46	31	23
2011	53	28	19

2012	37	25	38
2013	41	21	38
2014	44	19	37
2015	42	22	36
2016	36	21	43
2017	36	19	45
2018	25	17	58
2019	28	19	53
Ескертпе - [5] әдебиет негізінде жасалған			

Жан басына шаққандағы экспорт көлемі. Бұл көрсеткіш мемлекет халқының әлемдік экспортта қатысу дәрежесін сипаттайды. 5 кестеде келтірілген мәліметтерге сәйкес жан басына шаққандағы экспорт көлемі қарастырып отырған мерзім аралығында өсіп келді. Дегенмен де, 2012 және 2016 жылдары жан басына шаққандағы экспорт көлемі күрт кеміп кетті. Бұл жағдай әлемдік экономикадағы кризистік жағдайлармен, сонымен қатар, жанар-жағармай ресурстарына бағаның төмендеуімен байланыстыруға болады. Әлемдік банктің бағалауы бойынша Қазақстан осы көрсеткіш бойынша Корея, Мексика, Чили сынды экономика құрлымын әртараптандырып дамытқан елдерден едәуір артта келеді, дегенмен де, Ресей, Әзербайжан мемлекеттерінен сәл алда келеміз.

Кесте 2. - ҚР жан басына шаққандағы экспорт көлемі 2003-2019 жж.

Жылдар	Экспорттың жан басына шаққандағы көлемі, АҚШ долл.	Экспорт көлемі, АҚШ долл.	ҚР халық саны, млн. адам.
2003	595	8,8	14,8
2004	583	8,6	14,8
2005	653	9,6	14,8
2006	867	12,9	14,9
2007	1333	20,09	15,07
2008	1832	27,8	15,2
2009	2500	38,2	15,3
2010	3080	47,7	15,5
2011	4476	71,1	15,9
2012	2666	43,1	16,2
2013	3720	60,2	16,4

2014	5080	79,4	16,6
2015	5115	46,0	16,9
2016	4953	36,8	17,1
2017	4616	48,5	17,2
2018	2626	51,1	17,4
2019	2090	58,1	17,6
Ескертпе - [6] әдебиет негізінде жасалған			

Сыртқы сауда айналымы. Біз өзіміздің талдауымызда 2014-2019 жылдар бойынша мәліметтерді қарастырдық (кесте 3). Кестеге сәйкес сыртқы сауда айналымы 2014 жылы ең жоғары мәнге ие болған екен және 120,8 млрд. АҚШ долларын құраған екен. 2014 жылы экспорт және импорт жоғары көрсеткіштерге ие болып отыр. Соның ішінде сыртқы сауданың негізгі бөлігі сәйкесінше Европа, ТМД, Азия елдеріне тиесілі болған екен. Европа елдерінің ішінде сауданың басым бөлігі Европалық Одақ елдеріне келеді. ТМД елдерінің ішінде Ресей мемлекетін атап кету керек. Біздің негізгі сауда-саттық серіктесіміз Ресей Федерациясы болып табылады. Ресей Федерациясына 2014 жылы 25 млрд. АҚШ доллары шамасында сауда айналымы келіп түскен екен. Азия елдерінің ішінде 2014 жылы сыртқы сауданың негізгі бөлігі Қытай Халық Республикасына (бұдан былай - ҚХР) келген екен. ҚХР 2014 жылы шамамен 18 млрд. АҚШ долларындай сауда саттық келген екен. Енді жылдар арасында сыртқы сауда көрсеткіштерін талдап көрейік. 2014-2019 жылдарды тлдай отырып сыртқы сауда көрсеткіштері 2014-2016 жылдар аралығында төмендегенін байқаймыз. 2014 жыл сыртқы сауда айналымы 120,8 млрд. АҚШ долларын құраса, 2016 жылы ол не бары 62,1 млрд АҚШ долларын құрады. Біздің пікірімізше сауда саттықтың төмендеуі әлемдік нарықта мұнай және газ бағасының тұрақсыздығымен байланыстыруға болады. Мәселен, 2014 жылы отын-энергетикалық таурлар бүкіл экспортқа шығарылатын тауарлардың 80% пайызын құрады. Дегенмен, біздің пікірімізше Дүниежүзілік сауда ұйымына Қазақстанның кіруі, уақыт өте өзінің оңтайлы әсерін тигізе бастады. 2016-2019 жылдар аралығында сыртқы сауда көрсеткіштері өсе бастады. Мәселен, 2019 жылы сыртқы сауда айналымы 97,8 млрд. АҚШ долларын құрады. Яғни, 2016 жылмен салыстырғанда 57,4% өсті.

Кесте 3. – Қазақстан Республикасының 2014-2019 жж. сыртқы сауда бойынша көрсеткіштер

Көрсеткіштер	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Экспорт, мың АҚШ долл.	79 459 858,0	45955776,5	36 736 906,5	48 503 260,1	61 111 221,4	58 065 588,7
Импорт, мың АҚШ долл.	41 295 479,9	30567754,3	25 376 744,5	29 599 628,5	33 658 519,4	39 709 305,9
Сыртқы сауда айналымы, мың АҚШ	120755337,9	76523530,8	62 113 651,0	78 102 888,6	94 769 740,8	97 774 894,6

долл.						
Соның ішінде сыртқы сауда айналымы:						
СНГ, мың АҚШ долл.	28 599 545,9	20 970 333,2	17 691 221,0	22 430 850,5	25 602 226,8	27 374 260,5
Европа, мың АҚШ долл.	58 170 069,2	34 215 009,9	27 034 681,2	33 364 725,2	40 846 222,2	34 483 612,2
Азия, мың АҚШ долл.	29 664 934,1	18 234 982,0	14 482 151,1	19 570 983,3	24 872 214,5	32 106 948,1
Америка, мың АҚШ долл.	3 886 092,0	2 811 636,9	2 617 341,0	2 352 286,9	2 826 033,3	3 239 773,7
Африка, мың АҚШ долл.	335 889,7	215 574,8	249 618,0	353 684,8	583 130,2	491 835,7
Австралия и Океания, мың АҚШ долл.	98 807,0	75 993,9	38 638,7	30 357,8	39 913,8	78 464,4
Ескерту: Кесте [7-11] мәліметтер негізінде жасалған.						

Жүргізілген талдау Қазақстан Республикасының сыртқы саудасының келесідей тенденцияларын анықтауға мүмкіндік берді:

- Едәуір көлемде құндық мағынада экспорттың құны азайды;
- Экспорт көлемінің жан басына шаққандағы көлемі де азаю үстінде;
- ЖҰӨ құрамында экспорттың үлесі кему үстінде;
- Экспорттық стратегияны таңдау барысында ең алдымен нақты қажеттіліктерді дұрыс бағамдауы керек және де мемлекеттің ресурстік мүмкіншіліктері ескерілу қажет;
- Дұрыс экспорттық стратегияны таңдаудан алдағы уақытта ҚР экономикасының әлауқаты да анықталады.

Әдебиеттер тізімі:

1 Адилханов О. Қазақстанда экспортты әртараптандырудың мүмкіндіктері // Международная научно-практическая конференция «Экономическая наука Казахстана: поиски и решения», посвященной 100-летию со дня рождения академика Т.А. Ашимбаева (18 мая 2018 г.). – Алматы. – 2018. – 652 с. – С. 224 – 230

2 Чуланова З.К., Алимбетова Ж.С. Қазақстан экспортының бәсекеге қабілеттілігін арттыруды зерттеуге әдістемелік тәсілдемелер. ҚазҰУ Хабаршысы. - 2016. - № 1. - Б. 188 - 197. - (халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы)

3 Туркеева К.А. Экспортные стратегии государства в условиях структурной диверсификации казахстанской экономики // Экономика: стратегия и практика. – 2018. - № 2 (46). – С. 74 - 81

4 Туркеева К.А. Қазақстанның өңдеу өнеркәсібі экспортын талдау// Экономика: стратегия и практика. – 2019. - № 1 (46). – С. 181 – 192

5 [Электронный ресурс] <http://edoc.bseu.by:8080/bitstream/edoc/76724/1/> (дата обращения: 21. 04. 2021)

6 [Электронный ресурс]. URL: <https://data.worldbank.org/country/kazakhstan> (дата обращения: 21. 04. 2021)

7 Внешняя торговля Республики Казахстан за 2011–2015 гг. / Статистический сборник (на казах. и рус. яз.). Агентство Республики Казахстан по статистике. 176 с.;

8 Внешняя торговля Республики Казахстан за 2012–2016 гг. / Статистический сборник (на каз. и рус. яз.). Агентство Республики Казахстан по статистике. 186 с.;

9 Внешняя торговля Республики Казахстан за 2013–2017 гг. / Статистический сборник (на каз. и рус. яз.). Агентство Республики Казахстан по статистике. 180 с.;

10 Внешняя торговля Республики Казахстан за 2014–2018 гг. / Статистический сборник (на каз. и рус. яз.). Агентство Республики Казахстан по статистике. 192 с.;

11 Внешняя торговля Республики Казахстан за 2015–2019 гг. / Статистический сборник (на каз. и рус. яз.). Агентство Республики Казахстан по статистике. 211 с.;

References:

1 Adilkhanov O. Kazakstanda exportty artaraptandyrudyn mumkindikteri // International scientific and practical conference "Economic science of Kazakhstan: searches and solutions" dedicated to the 100th anniversary of the birth of academician T.A. Ashimbayev (May 18, 2018). - Almaty. - 2018. - 652 p. - p. 224 - 230

2 Chulanova Z.K., Alimbetova Zh.S. Kazakhstan exportyn basekege kabilettiligin arttyrudy zertteuge adistemelik tasildemeler. KazUU Khabarshysy. - 2016. - No. 1. - B. 188 - 197. - (halykaralyk katynastar zhane halykaralyk kukyk seriyasy)

3 Turkeeva K.A. Export strategies of the state in the conditions of structural diversification of the Kazakh economy // Economics: Strategy and Practice. – 2018. - № 2 (46). – Pp. 74 - 81

4 Turkeeva K.A. Kazakstannyn ondeu onerkasibi exportyn taldau// Economics: Strategy and Practice. – 2019. - № 1 (46). – Pp. 181 - 192

5 [Electronic resource] <http://edoc.bseu.by:8080/bitstream/edoc/76724/1/> / (date of request: 21. 04. 2021)

6 [Electronic resource]. URL: <https://data.worldbank.org/country/kazakhstan> (date of application: 21. 04. 2021)

7 Foreign trade of the Republic of Kazakhstan for 2011-2015 / Statistical Collection (in Kazakh. and Russian). Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics. 176 p.;

8 Foreign trade of the Republic of Kazakhstan for 2012-2016 / Statistical Collection (in kaz. and Russian). Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics. 186 p.;

9 Foreign trade of the Republic of Kazakhstan for 2013-2017 / Statistical Collection (in kaz. and Russian). Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics. 180 p. ;

10 Foreign trade of the Republic of Kazakhstan for 2014-2018 / Statistical Collection (in kaz. and Russian). Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics. 192 p.;

11 Foreign trade of the Republic of Kazakhstan for 2015-2019 / Statistical Collection (in kaz. and Russian). Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics. 211 p. ;

ҒТАХР: 06.03.07

«ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКА» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Джанегизова А.С.,
Педагогика және психология магистрі

Аннотация. Соңғы жылдары отандық экономистер мен саясаткерлер арасында инновациялық экономика және инновациялық даму тақырыбы өте танымал болды. Мысалы, қазақстандық экономиканы дамытудың әртүрлі сценарийлерінің ішінде басымдық ретінде «инновациялық-бағдарланған» нұсқасы алға қойылған, оған сәйкес инвестициялар мен өндіріс құрылымы ақпараттық және жоғары технологиялық дамудың пайдасына қарқынды түрде өзгереді. Бұл мәселе ғылыми-техникалық прогрес экономикалық өсудің негізгі факторларының бірі болғанымен, Қазақстанда инновациялық белсенділік әлі де экономикалық өсудің негізгі қозғалтқышы болып табылмайтындығына байланысты өзекті болып отыр.

Түйін сөздер: экономика, инновациялық экономика, ғылыми-техникалық прогресс, экономикалық даму, инновация.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОНЯТИЯ "ИННОВАЦИОННАЯ ЭКОНОМИКА"

Джанегизова А.С.,
Магистр педагогики и психологии

Аннотация. В последние годы тема инновационной экономики и инновационного развития стала очень популярной среди отечественных экономистов и политиков. Например, среди различных сценариев экономического развития Казахстана приоритетным является «инновационный» вариант, согласно которому структура инвестиций и производства стремительно меняется в пользу информационного и высокотехнологичного развития. Актуальность данного вопроса обусловлена тем, что научно-технический прогресс является одним из ключевых факторов экономического роста, однако инновационная деятельность в Казахстане все еще не является основным драйвером экономического роста.

Ключевые слова: экономика, инновационная экономика, научно-технический прогресс, экономическое развитие, инновации.

THEORETICAL ASPECTS OF THE CONCEPT "INNOVATIVE ECONOMY"

Dzhanegizova A.S.,
Master of Pedagogy and Psychology

Annotation. In recent years, the topic of innovative economy and innovative development has become very popular among domestic economists and politicians. For example, among the various scenarios of Kazakhstan's economic development, the priority is the "innovation-oriented" option, according to which the structure of investment and production is rapidly changing in favor of information and high-tech development. This issue is relevant because scientific and technological progress is one of the key factors of economic growth, but innovation activity in Kazakhstan is still not the main driver of economic growth.

Keywords: economy, innovative economy, scientific and technological progress, economic development, innovation.

Даму, инновация және сәйкесінше инновациялық экономика теориясын 20 ғасырдың басында көрнекті ғалым, австриялық экономист Йозеф Шумпетер жасаған. Оның «Экономикалық даму теориясы» атты іргелі монографиясы 1911, 1926, жылдары басылып, 1934 жылы қайта басылып шықты. Содан бері даму мен инновация теориясын көптеген көрнекті ғалымдар, соның ішінде экономика саласындағы Нобель сыйлығының лауреаттары үнемі тереңдетіп келеді [1].

Джозеф Шумпетер бірінші болып экономиканың өсуі мен дамуын ажыратып, инновацияны анықтап, оларды жіктеді. Бұл тұжырымдама (инновация) бес жағдайды қамтиды:

1) Тұтынушылар әлі таныс емес жаңа тауарды немесе өнімнің жаңа сапасын жасау.
2) Өнеркәсіптің берілген саласында әлі сынақтан өтпеген, міндетті түрде жаңа ғылыми жаңалыққа негізделмейтін және тауардың коммерциялық айналымының жаңа түрінен тұруы мүмкін жаңа өндіріс әдісін жасау.

3) Жаңа нарықтың, яғни осы нарықтың бұрын болған-болмағанына қарамастан, берілген елдегі өнеркәсіп саласы әлі сауда жасамаған нарықтың ашылуы.

4) Өндіріс факторларының жаңа көзін ашу, бұл көздің бұрын болғанына немесе жаңадан құрылуына қарамастан.

5) Саланың жаңа ұйымын құру, мысалы, монополияға жету немесе монополиялық жағдайды жою.

Капитализмнің келуімен инновациялық экономиканың секторы да қалыптасты, оның ішінде арнайы білім, ғылым, шығармашылық кәсіпкерлер, инновацияға мүдделі мемлекет.

20-ғасырдың екінші жартысында ғылым мен техника жағынан әлемнің жетекші елдері инновациялық экономика секторы басымдыққа ие болған постиндустриалды қоғамды құрды. Және бұл экономика әдетте инновациялық деп аталады, өйткені инновациялар экономика мен өмірдің барлық салаларында және салаларында жасалып, қолданылды [2].

Жаппай инновациялар мен инновациялық экономиканы құрудың негізгі қозғаушы күші жинақталған жоғары сапалы және жасампаз адами капиталға айналды.

Инновациялық экономика алғаш рет АҚШ-та пайда болды. Атақты американдық футуролог Э.Тоффлер оның басталуын көрсетеді - 1956 жыл «Екінші толқынның темекі түтіктері экономикасының жойылуының және Үшінші толқынның жаңа экономикасының туылуының алғашқы символдық көрсеткіші: «ақ жағалылар» және қызметкерлер саны зауыттан асып түсті. «көк жағалы» жұмысшылар «(Э. Тоффлер «Үшінші толқын»)» [3].

Инновациялық экономика (білім экономикасы, интеллектуалдық экономика) – инновациялар ағынына негізделген, үнемі технологиялық жетілдіруге, қосылған құны өте жоғары жоғары технологиялық өнімдерді өндіруге және экспорттауға және технологиялардың өзіне негізделген экономика түрі. Бұл жағдайда қаржының (капиталдың) шоғырлануы емес, материалдық өндіріс (индустриялық экономика) емес, инноваторлар мен ғалымдардың интеллектісі, ақпараттық сала негізінен пайда әкеледі деп болжанады.

Тұтастай алғанда инновациялық экономика – қоғамға пайдалы кез келген инновацияларды (патенттер, лицензиялар, ноу-хау, қарызға алынған және меншікті жаңа технологиялар және т.б.) тиімді пайдалана алатын экономика.

Инновациялық экономика да ғалымдардың идеяларын тәжірибеде жүзеге асыруға және инновациялық өнімге енгізуге ықпал ететін мемлекеттегі жалпы инновациялық жүйе (инфрақұрылым).

Инновациялық экономика сонымен қатар оң креативті адами капиталды жинақтауға және көбейтуге қабілетті экономика болып табылады. Және оның теріс, деструктивті құрамдас бөлігінің жиналуына жол бермеу.

Инновациялық экономика алты негізгі компонентті қамтиды:

- 1) білім;
- 2) ғылым;
- 3) адами капитал, оның ішінде өмір сүрудің жоғары сапасы және жоғары білікті мамандар;
- 4) инновациялық жүйенің құқықтық негіздері мен материалдық құрамдас бөліктерін (технологияларды трансферттеу орталықтары, бизнес-инкубаторлар, технопарктер, технополистер, инновациялық орталықтар, кластерлер, жоғары технологияларды дамытуға арналған аумақтар, венчурлық бизнес және т.б.) қамтитын инновациялық жүйе;
- 5) инновацияларды енгізетін инновациялық сала;
- 6) инновациялық жүйенің жұмыс істеуі, жаңашылдардың жұмысы мен өмірі үшін қолайлы жағдай.

Кейбір зерттеушілер (Э.Тоффлер, Ф.Фукуяма, Д.Белл, Дж.Нейсбит және т.б.) қазіргі әлемдегі дамыған елдердің көпшілігі үшін оны жасайтын елдің жаһандық экономикалық артықшылығын қамтамасыз ететін инновациялық экономика деп есептейді [4].

Ғылым мен инновация бойынша әлемнің жетекші елдеріне мыналар тән:

- адами капиталдың жоғары деңгейі мен сапасы және оны дамытуға жоғары инвестициялар;
- заңның салтанат құруы, азаматтар мен бизнестің жеке қауіпсіздігінің жоғары деңгейі;
- өмір сүру сапасының жоғары болуы;
- әлеуметтік тұрақтылық;
- белсенді және құзыретті элита;
- жоғары АДИ және экономикалық еркіндік индекстері;
- іргелі ғылымның дамуының жоғары деңгейі;
- қолданбалы ғылымдар дамуының жоғары деңгейі;
- елде технологиялық дамудың қуатты интеллектуалдық орталықтары – технопарктердің болуы;
- білім экономикасының маңызды секторы;
- адамның интеллектуалдық әрекетінің барлық салаларында қуатты синергетикалық әсерлер;
- мемлекеттер қолдайтын дамыған және тиімді инновациялық жүйелердің болуы;
- мемлекеттер қолдайтын дамыған және тиімді венчурлық капитал жүйелерінің болуы;
- тартымды инвестициялық ахуал және жоғары инвестициялық рейтингтер;
- қолайлы бизнес-климат;
- әртараптандырылған экономика мен өнеркәсіп;
- әлемдік технологиялық нарықтардағы бәсекеге қабілетті өнімдер;
- елдің экономикасы мен дамуын тиімді мемлекеттік реттеу;
- елдің бәсекеге қабілетті технологиялық және ғылыми дамуын қамтамасыз ететін трансұлттық корпорациялардың болуы;
- төмен инфляция (әдетте 3%-дан төмен).

Осы факторлар мен жағдайлардың болуы инновациялардың генерациясын және оларды бәсекеге қабілетті өнім деңгейіне жеткізудің тиімді тетіктерін анықтайды.

Инновациялық экономиканың негізгі ұғымдары – инновация, инновациялық белсенділік, инновациялық инфрақұрылым. Бұл қандай ұғымдар, олардың мазмұны мен көлемі қандай? Осы ұғымдарға қысқаша тоқталайық, өйткені елде тиімді инновациялық экономиканы қалыптастыру тактикасы мен стратегиясы көбіне олардың дұрыс түсінуіне байланысты [5].

Инновация, инновациялық белсенділік, инновациялық процестер қазіргі уақытта ең алуан түрлі және кең түсіндірмелерге ие ұғымдар болып табылады. Жаңа идеялар мен

өнертабыстарға, жаңа ғылыми жетістіктерге, жаңа білімдер мен технологияларға, іргелі және іздестіру жұмыстарының жаңа нәтижелеріне және т.б. қоса алғанда, барлық жаңа нәрселерге қатысты процестерге бұл тұжырымдамаларды дамыту және кеңейту күнделікті идеялар мен шатасулардан туындайды. Инновациялық қызметті жаңа деп кең түсіндіру ғылыми-техникалық прогресс деп түсінілетін барлық нәрсені қамтиды, ғылыми және инновациялық басымдықтарды араластырады, ғылыми немесе инновациялық дамуды қамтамасыз ететін инфрақұрылымға бірдей талаптар туралы жалған түсініктерді тудырады. Бұл тезисті негіздеу үшін біз ғылыми-техникалық прогресті келесідей түсінуден шығатын боламыз: ғылыми-техникалық прогресті шартты түрде екі негізгі өзара байланысты және бірін-бірі толықтыратын құрамдас бөлікке бөлген жөн – ғылыми-техникалық жетістіктердің құрамдас бөлігі және өндірістік-технологиялық прогрестің құрамдас бөлігі.

Бірінші жағдайда ғылыми-техникалық прогрестің нәтижелері ғылыми жетістіктер – жаңа білім, жаңа ғылыми-техникалық идеялар, ашылулар мен өнертабыстар, принципті жаңа физикалық, химиялық және биологиялық принциптерге негізделген жаңа технологиялар болып табылады. Екінші жағдайда ғылыми-техникалық прогрестің нәтижелері өндірістік-техникалық жетістіктер – инновациялар болып табылады, оларды құру мыналарды қамтиды:

- жаңа технологияларды, жаңа жүйелерді, машиналарды, жабдықтарды, өндірісті ұйымдастыру мен жоспарлаудың жаңа әдістерін және т.б. құруға ғылыми-техникалық жетістіктердің нәтижелерін кәсіби мақсатты дамыту және жеткізу;

- өндірістік және техникалық жетістіктердің жасалған нәтижелерін тұтынушыға не нарық арқылы, не «тапсырыс-орындау» механизмі арқылы іс жүзінде жүзеге асыру;

- жасалған инновациялық өнімді тиімді пайдалану мен пайдалануды қамтамасыз ету;

- нарық немесе тапсырыс беруші талап ететін жаңалықтарды жасау және енгізу үшін қажетті жаңа ғылыми-техникалық жетістіктерді (егер олар жоқ болса) зерттеу және алу (біз оларды инновациялық бағытталған ғылыми-техникалық жетістіктер деп атаймыз).

Жоғарыда айтылғандардан инновациялық қызмет деп өндірістік және технологиялық жетістіктерді – инновацияларды, қолданыстағы озық технологияларды, жүйелерді, машиналарды және технологияларды қолдануды кілт тапсыру негізінде қоғамдық тәжірибеге енгізуге бағытталған адамдар ұжымының қызметін түсіну керек деген қорытындыға келеміз. Ол қазірдің өзінде алынған және сыналған ғылыми-техникалық жетістіктердің қолданыстағы көлемі мен деңгейі арасындағы алшақтықты жоюды және оларды дамушы (құрылатын) кәсіпорындарда қолдануды қамтамасыз етуі тиіс.

Бұдан шығатыны, инновациялық белсенділікті қанықтыру тиімді инновациялық экономиканы қалыптастырудың ең маңызды шарты болып табылады.

Инновациялық экономика мыналармен сипатталады:

- экономикалық еркіндіктің жоғары индексі;

- білім мен ғылым дамуының жоғары деңгейі;

- жоғары және бәсекеге қабілетті өмір сапасы;

- кең мағынадағы адами капиталдың жоғары сапасы;

- инновациялық кәсіпорындардың жоғары үлесі (60-80%-дан астам) және инновациялық өнімдер;

- капиталды ауыстыру;

- бәсекелестік пен инновацияларға жоғары сұраныс;

- инновациялардың артық болуы және соның нәтижесінде бәсекелестік арқылы олардың кейбірінің тиімділігін қамтамасыз ету;

- жаңа нарықтарды бастау;

- нарықтардың әртүрлілігі принципі.

Инновациялық экономикада ғылыми-техникалық білімнің әсерінен материалдық өндірістің дәстүрлі салалары түрленіп, олардың технологиялық негізін түбегейлі өзгертеді, өйткені жаңа білім мен инновацияға негізделмеген өндіріс инновациялық экономикада өміршең емес.

Ақпараттық технологиялар, компьютерлендірілген жүйелер және жоғары өндірістік технологиялар инновациялық экономиканың негізгі жүйелері болып табылады. Олар өз дамуында ақпаратты алудың, өңдеудің, берудің және өндірудің барлық құралдарын түбегейлі өзгертеді, интеллектуалдық қызметті түбегейлі технологияландырады (мысалы, өндірістің конструкторлық және технологиялық дайындығын автоматтандыру, өндіріс барысын автоматтандырылған бақылау, қаржылық және бухгалтерлік есеп беруді автоматтандыру). және ұйымдастырушылық және әкімшілік қызмет, көптілі автоматтандырылған аударма, диагностика және үлгіні тану және т.б.) [6].

Инновациялық экономиканың негізгі белгілері. Қоғамның экономикасы инновациялық болып табылады, егер қоғамда:

- кез келген жеке тұлға, тұлғалар тобы, кәсіпорындар елдің кез келген жерінде және кез келген уақытта автоматтандырылған қолжетімділік және телекоммуникациялық жүйелер негізінде жаңа немесе белгілі білімдер, инновациялар (жаңа технологиялар, материалдар, машиналар, ұйым және басқалар) туралы кез келген қажетті ақпаратты ала алады. өндірісті басқару және т.б.). т.б.), инновациялық қызмет, инновациялық процестер;

- алдыңғы тармақтың орындалуын қамтамасыз ете отырып, қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар мен компьютерленген жүйелер өндіріледі, қалыптасады және кез келген жеке тұлғаға, адамдар тобына және ұйымдарға қолжетімді;

- ғылыми-техникалық прогресті және инновациялық дамуды ұдайы жеделдетуді қолдау үшін қажетті көлемде ұлттық ақпараттық ресурстарды құруды қамтамасыз ететін дамыған инфрақұрылымдар бар және қоғам динамикалық тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуды қамтамасыз ету үшін барлық қажетті көп қырлы ақпаратты өндіруге қабілетті; қоғамның дамуы және ең алдымен ғылыми ақпарат;

- өндіріс пен басқарудың барлық сфералары мен салаларын жеделдетілген автоматтандыру және компьютерлендіру процесі жүріп жатыр; әлеуметтік құрылымдарда түбегейлі өзгерістер жүргізілуде, нәтижесінде адам қызметінің әртүрлі салаларында инновациялық белсенділік кеңейіп, белсендіріледі;

- жаңа идеяларды, білімдер мен технологияларды жақсы қабылдайды, кез келген қажетті уақытта әртүрлі функционалдық мақсаттағы жаңалықтарды жасауға және кеңінен тәжірибеге енгізуге дайын;

- жоғары өндірістік технологияларға негізделген белгілі бір уақытта қажетті инновацияларды тез және икемді енгізуге және инновациялық қызметті өрістетуге алатын дамыған инновациялық инфрақұрылымдар бар; ол кез келген инновацияны құруды және кез келген саланы дамытуды бәсекеге қабілетті түрде жүзеге асыратын әмбебап болуы керек;

- отандық өндірістер мен аумақтарды қалпына келтіру және дамыту бойынша кешенді жобаларды тиімді жүзеге асыра отырып, инновациялық-инновациялық қызмет саласындағы мамандардың біліктілігін арттыру мен қайта даярлаудың қалыптасқан икемді жүйесі бар.

Инновациялық экономиканы дамыту және жаңа нарықтарды қалыптастыруды ынталандыру үшін инновациялық үдерісті қолдайтын арнайы инновациялық инфрақұрылым мен институттарды құру қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Авдокушин Е. Ф. К вопросу о сущности и особенностях «новой экономики» // Межрегиональная группа ученых – институт проблем новой экономики. Ежеквартальный научно-методический журнал. – 2004. - №1. – С. 45.

2. Винокуров В. И. Основные термины и определения в сфере инноваций // Инновации. – 2005. - №4. – С.34.
3. Давыдова Л. В., Ильминская С. А. Инновации как фактор экономического роста // Финансы и кредит. – 2005. - №17. – С 27.
4. Инновационный менеджмент: Учеб. пособие / Под ред. В. М. Аньшина, А. А. Дагаева. – М.: Дело, 2003. – 528 с.
5. Инновационный менеджмент: Учеб. пособие / Под ред. д.э. н., проф. Л. Н. Оголевой – М.: ИНФРА – М, 2002. – 238 с.
6. Шевченко И. В., Александрова Е. Н. Инновационная экономика: вопросы теории и основные тенденции развития // Финансы и кредит. 2005. - №14. – С. 13.

References:

1. Avdokushin E.F. On the issue of the essence and features of the "new economy" // Interregional group of scientists - the Institute of problems of the new economy. Quarterly scientific and methodical journal. - 2004. - No. 1. – S. 45.
2. Vinokurov V.I. Basic terms and definitions in the field of innovation // Innovations. - 2005. - No. 4. - P.34.
3. Davydova L.V., Piminskaya S. A. Innovations as a factor in economic growth // Finance and credit. - 2005. - No. 17. - From 27.
4. Innovation management: Proc. allowance / Ed. V.M. Anshina, A. A. Dagaeva. - M.: Delo, 2003. - 528 p.
5. Innovation management: Proc. allowance / Ed. d.e. n., prof. L.N. Ogoleva - M. : INFRA - M, 2002. - 238 p.
6. Shevchenko I.V., Aleksandrova E. N. Innovative economy: theory and main development trends // Finance and credit. 2005. - No. 14. - P. 13.

ГРНТИ: 06.03.07

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ В ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ

Джанегизова А.С.,
Магистр педагогики и психологии

***Аннотация.** В условиях инновационной экономики происходят коренные изменения технологического базиса общественного производства. Особое значение на современном этапе приобретают инвестиции в человеческий капитал, который в значительной степени определяет структуру национальной экономики, качество производимой продукции и услуг, а также эффективность функционирования хозяйства на всех его организационных уровнях. Степень развития интеллектуального труда и его участия в производственных процессах становятся важнейшими факторами, определяющими конкурентоспособность страны в мировой экономике, ее экспортные возможности и долю в мировом денежном доходе.*

***Ключевые слова:** человеческий капитал, экономика, инвестиции, интеллектуальный труд, развитие, инновационная экономика.*

АДАМИ КАПИТАЛ ИНВЕСТИЦИЯЛАРЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Джанегизова А.С.,
Педагогика және психология магистрі

Аннотация. *Инновациялық экономика жағдайында қоғамдық өндірістің технологиялық базасында түбегейлі өзгерістер орын алуда. Қазіргі кезеңде ұлттық экономиканың құрылымын, өнімдер мен қызметтердің сапасын, сондай-ақ оның барлық ұйымдық деңгейлеріндегі экономиканың тиімділігін айтарлықтай дәрежеде айқындайтын адами капиталға инвестициялар ерекше маңызға ие. Интеллектуалдық еңбектің даму дәрежесі және оның өндіріс процестеріне қатысуы елдің әлемдік экономикадағы бәсекеге қабілеттілігін, оның экспорттық мүмкіндіктерін және әлемдік ақша кірісіндегі үлесін анықтайтын маңызды факторларға айналуға.*

Түйін сөздер: *адами капитал, экономика, инвестиция, интеллектуалдық еңбек, даму, инновациялық экономика.*

THEORETICAL ASPECTS OF INVESTING IN HUMAN CAPITAL

Dzhanegizova A.S.,

Master in Pedagogy and Psychology

Annotation. *In the conditions of an innovative economy, fundamental changes are taking place in the technological basis of social production. Of particular importance at the present stage are investments in human capital, which largely determines the structure of the national economy, the quality of products and services, as well as the efficiency of the economy at all its organizational levels. The degree of development of intellectual labor and its participation in production processes are becoming the most important factors determining the country's competitiveness in the world economy, its export opportunities and its share in world money income.*

Keywords: *human capital, economy, investment, intellectual work, development, innovation economy.*

Теория человеческого капитала своими историческими корнями восходит к работам крупных экономистов прошлого. Классики политэкономии рассматривали капитал как средство производства и одновременно отождествляли его с накопленным трудом. Понятие капитала в ранних классических традициях включает в себя два аспекта: во-первых, это собственность, во-вторых, это источник дохода.

Люди приобретают полезные навыки и знания, которые являются одной из форм капитала. Этот капитал в значительной части представляет собой продукт обдуманых инвестиций, а его рост может влиять на экономическую систему. Инвестиции в человеческий капитал могут являться основной из причин увеличения производительности труда.

Отдача от инвестиций в человеческий капитал содержит потребительский эффект. Прямые расходы на образование, здравоохранение и внутреннюю миграцию для получения лучшей работы являются яркими примерами. Такие инвестиции в человеческий капитал объясняют в большинстве случаев существенное увеличение заработной платы.

Экономистам давно известно, что люди являются важной частью богатства страны. Исходя из того, что труд способствует выпуску продукции, производственный потенциал человека в настоящее время оценивается значительно выше, чем все другие формы богатства, вместе взятые.

Люди вкладывают в себя, и эти инвестиции являются очень большими. Моральные и нравственные ценности и убеждения некоторых людей препятствуют им смотреть на человека как на средство производства. Таким образом, рассмотрение человека в качестве богатства, которое может быть дополнено инвестициями, идет вразрез с глубоко укоренившимися ценностями.

Милль в свое время утверждал, что народ страны не следует рассматривать как богатство, поскольку богатство существует только ради людей. В концепции человеческого богатства нет ничего противоположного 7 его идее, что оно существует только на пользу людям. Инвестируя в себя, индивиды могут улучшить свое благосостояние (Schultz, 1961).

Инвестиции в человеческий капитал редко включались в модели экономического роста в конце XIX - начале XX веков, хотя многие экономисты и видели в этом актуальность. Среди немногих, кто рассматривал в то время людей как капитал, можно выделить Смита, Тюнена, Фишера и Маршалла. Адам Смит в своей книге «Исследование о природе и причинах богатства народов» (1776 г.) отмечал, что на рост производительности полезного труда влияет сначала повышение умения рабочего, а потом улучшение машин и инструментов, при помощи которых он работает.

К середине XX века стало понятно, что полученные знания и навыки являются в значительной мере продуктом инвестиций и в сочетании с другими человеческими инвестициями преимущественно составляют технологическое превосходство технически развитых стран. Поэтому стало необходимым более глубокое понимание влияния результатов интеллектуальной деятельности человека на качество и темпы развития экономики и общества.

В свою очередь статистические данные экономического роста развитых стран, превышающие расчеты с применением только классических факторов роста, послужили импульсом к созданию теории человеческого капитала.

Понятие человеческого капитала ввели американские ученые Теодор Шульц и Гэри Беккер в научных публикациях. В 1979 г. была присуждена Нобелевская премия по экономике Т. Шульцу за создание основ теории человеческого капитала, а в 1992 г. - Г. Беккеру за распространение сферы микроэкономического анализа на различные аспекты человеческого поведения и взаимодействия.

Основная концепция чикагской школы была заложена Шульцем. В трудах «Формирование капитала образования» (1960 г.) и «Инвестиции в человеческий капитал» (1961 г.) он отмечал в понятии человеческий капитал 8 следующее: человеческий он, так как является непосредственной частью человека, а капитал - потому что будет приносить в будущем заработки и удовлетворение.

Шульц первым применил к оценке инвестиций в человека те же категории, с помощью которых классики оценивали физический капитал. Он провел оценки стоимости рабочей силы, учитывая расходы на образование и потерянное время, затраченное на учебу. Отправной точкой в создании универсальной теории человеческого капитала являются работы Г. Беккера. Основными его книгами являются «Человеческий капитал» (1964 г.), «Экономика дискриминации» (1957 г.) и «Трактат о семье» (1981 г.), которые освещают различные стороны теории человеческого капитала. Он считал, что за счет инвестиций в человека формируется сам человеческий капитал.

Беккер ввел понятие человеческого капитала на микроуровне, рассмотрев человеческий капитал фирмы. Он исследовал структуру и возрастную динамику распределения личных доходов, гендерное неравенство в оплате труда и показал, что фундаментом увеличения доходов является образование.

Вложения в образование Беккер отождествлял с капиталовложениями, приносящими доход. Кроме того, им была проведена эмпирическая оценка экономического обоснования, где сопоставлялись доходы с издержками на образование (Капелюшников, 1993). Весомый вклад в развитие теории человеческого капитала и в оценку его отдачи внесли Дж. Минцер, Дж. Псахаропулос, Б. Чизвик и другие.

Экономисты XXI века продолжают развивать теорию человеческого капитала, отводя ей важное место в экономическом развитии общества. Человеческий капитал является основным производственным и социальным фактором развития современной экономики и общества, так как он приводит к развитию и росту страны. Таким образом,

экономическая теория человеческого капитала формировалась постепенно, переходя от узкого понимания к более широкому и дополняя, в зависимости от этого, сами свойства человеческого капитала.

С развитием и усложнением понятия и экономического взгляда на 9 человеческий капитал усложняется и его структура. Интерес к нему со стороны аналитиков и исследователей всех научных направлений приводит к его уточнению и углублению.

Большинство западных экономистов считают, что человеческий капитал - это приобретенные знания и навыки, а также мотивации и энергия, которыми обладает человек, и которые используются в течение определенного времени для производства товаров и услуг (Капелюшников, 1981).

Под инвестициями в человеческий капитал понимаются затраты, необходимые для увеличения в будущем производительности труда, а также приводящие к повышению квалификации и способностей человека и влияющие в дальнейшем на увеличение доходов индивида, фирмы и государства. Предполагается, что человек, совершая такие инвестиции, жертвует чем-то меньшим в настоящий момент, чтобы получить что-то большее в будущем. Однако поступать так он будет в том случае, когда по его расчетам окупятся и покроются его затраты.

С учетом этого инвестиции в человека представляют собой некое распределение ресурсов во времени, когда текущие блага обмениваются на будущие блага в определенной пропорции. Наиболее ярким примером инвестиций в человеческий капитал выступают затраты на образование. Инвестиции в образование могут осуществляться на различных уровнях: на макроуровне - бюджетное финансирование, на мезоуровне - инвестиции со стороны предприятий и на микроуровне - инвестиции со стороны частных лиц [1, с. 672].

В зависимости от степени обобщенности человеческого капитала в его структуре можно обозначить следующие компоненты: индивидуальный, коллективный и общественный.

Два первых рассматриваются на микроуровне как человеческие капиталы отдельно взятого человека и группы людей, объединенных по определенному признаку: коллектив фирмы, члены социально-культурной группы и т.д.

Общественный компонент - это человеческий капитал на макроуровне, он представляет собой весь накопленный обществом человеческий капитал, который, в свою очередь, является частью национального богатства, стратегическим ресурсом и фактором экономического роста.

Наиболее обобщенным подходом к определению составляющих человеческого капитала является:

- биологический человеческий капитал - ценностный уровень физических способностей к выполнению трудовых операций, уровень здоровья населения;
- культурный человеческий капитал - совокупность интеллектуальных способностей, образованности, умений, навыков, моральных качеств, квалификационной подготовки индивидов, которые используются или могут быть использованы в трудовой деятельности и узаконивают обладание статусом и властью.

Биологический человеческий капитал состоит из двух частей: одна часть является наследственной, другая - благоприобретенной. В течение всей жизни индивидуума происходит износ этого капитала, все более и более ускоряющийся с возрастом (смерть необходимо понимать, как полное обесценение фонда здоровья). Реализация вложений, связанных с охраной здоровья, способна лишь к строго ограниченному развитию биологического капитала работника. Ее главное предназначение - увеличивать период активной жизнедеятельности индивида.

Культурный капитал - это языковая и культурная компетенция человека, богатство в форме знания или идей, которые легитимируют статусы и власть, поддерживают установленный социальный порядок, существующую в обществе иерархию.

Культурный капитал индивида характеризуется следующими показателями:

- интеллектуальная культура (интеллектуальный капитал),
- образовательная культура (образовательный капитал),
- морально–нравственная культура (морально–нравственный капитал),
- символическая культура (символический капитал),
- социальная культура (социальный капитал).

Развитие науки, формирование информационного общества на передний план в качестве составляющих сложного интенсивного фактора развития – человеческого капитала – выдвинули знания, образование, здоровье, качество жизни населения и самих ведущих специалистов, определяющих креативность и инновационность национальных экономик. В условиях глобализации мировой экономики, свободного перелива любого капитала, включая человеческий капитал, из страны в страну, из региона в регион, из города в город в условиях острой международной конкуренции, ускоренного развития высоких технологий.

И огромные преимущества в создании стабильных условий для роста качества жизни, создания и развития экономики знаний, информационного общества, развития гражданского общества имеют страны с накопленным качественным человеческим капиталом. То есть страны с образованным, здоровым и оптимистичным населением, конкурентоспособными профессионалами мирового уровня во всех видах экономической деятельности, в образовании, науке, в управлении и других сферах [2, с. 4-6].

Понимание и выбор человеческого капитала в качестве главного фактора развития буквально диктует системный и комплексный подход при разработке концепции или стратегии развития и увязки с ними всех других частных стратегий и программ. Диктат этот следует из сущности национального человеческого капитала как многокомпонентного фактора развития. Причем этот диктат особо выделяет условия жизни, работы и качество инструментария специалистов, определяющих креативность и созидательную энергию страны.

Ядром человеческого капитала, конечно, был и остается человек, но теперь – человек образованный, созидательный и инициативный, обладающий высоким уровнем профессионализма.

Основными драйверами развития человеческого капитала являются конкуренция, инвестиции, инновации.

Инновационный сектор экономики, креативная часть элиты, общества, государства являются источниками накопления высококачественного человеческого капитала, который и определяет направление и темпы развития организаций, страны, региона, мировой экономики. С другой стороны, накопленный качественный человеческий капитал лежит в основе инновационной системы и экономики.

Процессы развития человеческого капитала и инновационных экономик составляют единый процесс формирования и развития инновационно-информационного общества и его экономики.

Для эффективного функционирования человеческого капитала необходимо конкурентоспособное качество жизни, включая безопасность, экологию и жилищные условия, причем на уровне развитых стран мира. Иначе лучшие специалисты уезжают туда, где им удобнее жить и комфортнее, и безопаснее работать.

Фундаментом, на котором созданы инновационные экономики и информационные общества, служат торжество закона, высокое качество человеческого капитала, высокое качество жизни и эффективная индустриальная экономика, которая плавно трансформировалась в постиндустриальную или инновационную экономику [3-7].

Существуют определенные трудности при сравнительной оценке стоимости человеческого капитала стран с неодинаковым уровнем развития. Человеческий капитал слаборазвитой страны и развитой страны имеет существенно различную производительность на единицу капитала, а также весьма различное качество (например,

существенно различное качество образования и медицинского обслуживания).

Когда-то воспитание, образование и фундаментальная наука считались затратным бременем для экономики. Затем понимание их важности как факторов развития экономики и общества изменилось. И образование, и наука, и ментальность как составляющие человеческого капитала, и сам человеческий капитал в целом, стали главным фактором роста и развития современной экономики, развития общества и повышения качества жизни.

Ядром человеческого капитала, конечно, был и остается человек. Сам же человеческий капитал определяет ныне основную долю национального богатства стран, регионов, муниципальных образований и организаций. Причем долю, считаемую в рублях или долларах. В сущности, накопленный человеческий капитал – это инвестиции и отдача от них в человека, в качество его жизни, в условия и инструменты его интеллектуального труда, в среду обитания и работы.

С развитием и усложнением понятия и экономической категории «человеческий капитал» усложнялась и его структура.

Человеческий капитал формируется, прежде всего, за счет инвестиций в повышение уровня и качества жизни населения. В том числе – в воспитание, образование, здоровье, знания (науку), предпринимательскую способность и климат, в информационное обеспечение труда, в формирование эффективной элиты, в безопасность граждан и бизнеса и экономическую свободу, а также в культуру, искусство и другие составляющие.

Формируется человеческий капитал и за счет притока из других стран. Или убывает за счет его оттока. Человеческий капитал – не просто количество людей, работников простого труда. Это профессионализм, знания, информационное обслуживание, здоровье и оптимизм, законопослушность граждан, креативность и эффективность элиты и т.д.

Инвестиции в составляющие человеческого капитала и составляют его структуру: воспитание, образование, здоровье, наука, личная безопасность, предпринимательская способность, инвестиции в подготовку элиты, инструментарий интеллектуального труда, информационное обслуживание и т.д.

Человеческий капитал как производительный фактор по степени эффективности можно разделить на отрицательный (разрушительный) и положительный (созидательный). Между этими крайними состояниями и составляющими совокупного человеческого капитала существуют промежуточные по эффективности состояния и составляющие.

Отрицательный человеческий капитал – это часть накопленного человеческого капитала, не дающая какой-либо полезной отдачи от инвестиций в него для общества, экономики и препятствующая росту качества жизни населения, развитию общества и личности. Не каждая инвестиция в воспитание и образование полезна и увеличивает человеческий капитал. Неисправимый преступник, наемный киллер – это потерянные для общества и семьи инвестиции в них. Значительный вклад в накопленный отрицательный человеческий капитал вносят также коррупционеры, наркоманы, чрезмерные любители спиртного. И просто лодыри, бездельники и вороватые люди.

И, напротив, в положительную часть человеческого капитала вносят существенную долю трудоголики, профессионалы, специалисты мирового уровня.

Отрицательный накопленный человеческий капитал формируется на базе негативных сторон менталитета нации, на низкой культуре населения, включая ее рыночные составляющие (в частности, этику труда и предпринимательства). Вносят в него свой вклад негативные традиции государственного устройства и функционирования государственных институтов на базе несвободы и неразвитости гражданского общества, на базе инвестиций в псевдовоспитание, псевдообразование и псевдознания, в псевдонауку и псевдокультуру. Особо значительный вклад в отрицательный накопленный человеческий капитал способна вносить активная часть нации – ее элита, поскольку

именно она определяет политику и стратегию развития страны, ведет за собой нацию по пути либо прогресса, либо стагнации (застоя) или даже регресса.

Отрицательный человеческий капитал требует дополнительных инвестиций в общественный человеческий капитал для изменения сущности знаний и опыта. Для изменения образовательного процесса, инновационного и инвестиционного потенциалов, для изменения в лучшую сторону менталитета населения и повышения его культуры. В этом случае требуются дополнительные инвестиции для компенсации накопленного в прошлом отрицательного капитала [8, с.51].

Неэффективные инвестиции в человеческий капитал – вложения средств в неэффективные проекты или семейные затраты по повышению качества составляющих человеческого капитала, связанные с коррупцией, непрофессионализмом, ложной или неоптимальной идеологией развития, неблагополучием в семье и т.д. Фактически это инвестиции в отрицательную составляющую человеческого капитала.

Неэффективные инвестиции, в частности, это:

- инвестиции в неспособных к обучению и восприятию современных знаний индивидов, которые дают нулевой или незначительный результат;
- инвестиции в неэффективный и коррумпированный образовательный процесс;
- инвестиции в систему знаний, которые сформированы вокруг ложного ядра;
- инвестиции в ложные или низкоэффективные инновации, научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы, проекты.

Накопленный отрицательный человеческий капитал в полной мере начинает проявлять себя в периоды бифуркаций – в условиях сильно неравновесных состояний. В этом случае имеет место переход в другую систему координат (в частности, в другое экономическое и политическое пространство), и человеческий капитал может изменить свой знак и величину.

В частности, при переходе страны в другую экономическую и политическую систему, при резком переходе на другой, значительно более высокий технологический уровень (для предприятий и отраслей). Это означает, что накопленный человеческий капитал, прежде всего в виде накопленного менталитета, опыта и знаний, а также имеющегося образования, не пригоден для решения новых задач более сложного уровня, задач в рамках другой парадигмы развития. И при переходе в другую систему координат, к кардинально другим требованиям к уровню и качеству человеческого капитала накопленный старый человеческий капитал становится отрицательным, становится тормозом в развитии. И нужны новые дополнительные инвестиции в человеческий капитал для его модификации и развития [9-10].

Сущность отрицательности непроизводительной составляющей человеческого капитала определяется тем обстоятельством, что, если человек является носителем знаний, которые не соответствуют современным требованиям науки, техники, технологий, производства, менеджмента, социальной сферы и пр., то переобучение его, зачастую, требует гораздо больше средств, чем обучение соответствующего работника с нуля. Или приглашение работника со стороны.

Другими словами, если качество труда определяется псевдознаниями, то кардинальное изменение этого качества обходится дороже, чем формирование качественно нового труда на современной образовательной основе и на базе других работников.

Доля отрицательной составляющей в накопленном человеческом капитале и, соответственно, эффективность инвестиций в человеческий капитал в различных странах мира очень сильно различается.

Положительный человеческий капитал определяются как накопленный человеческий капитал, обеспечивающий полезную отдачу от инвестиций в него в процессы развития и роста. В частности, от инвестиций в повышение и поддержание качества жизни населения, в рост инновационного потенциала и институционального

потенциала. В развитие системы образования, рост знаний, развитие науки, улучшение здоровья населения. В повышение качества и доступности информации [11].

Человеческий капитал является инерционным производительным фактором. Инвестиции в него дают отдачу только через некоторое время. Величина и качество человеческого капитала зависят, прежде всего, от менталитета, образования, знаний и здоровья населения. В исторически короткие сроки можно получить существенную отдачу от инвестиций в образование, знания, здоровье, но не в менталитет, который формируется веками. В то же время менталитет населения может существенно снижать коэффициенты трансформации инвестиций в человеческий капитал и даже делать полностью неэффективными эти инвестиции.

То обстоятельство, что человеческий капитал невозможно изменить в короткие сроки, особенно при значительном объеме отрицательного накопленного человеческого капитала, в сущности, является главной проблемой развития экономики с точки зрения теории развития человеческого капитала.

Важнейшей составляющей человеческого капитала является труд, его качество и производительность. Качество труда в свою очередь определяется ментальностью населения и качеством жизни.

Таким образом, человеческий капитал представляет собой определенный комплекс производительных способностей человека, которыми обычно считают здоровье, природные особенности человека, уровень его образования и профессионала, а также трудовую мобильность индивида.

Список использованных источников:

1. Беккер, Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Г.С. Беккер; пер. с англ.; сост., науч. ред. Р.И. Капелюшников. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 672 с.
2. Богатырёва В.В. Человеческий капитал как фактор повышения инновационности государства: теоретические аспекты, необходимость повышения эффективности управления / В.В. Богатырёва Бухгалтерский учет и анализ. – 2012. – №10. – С. 3-8.
3. Воробьев В.А. Институциональная эффективность развития человеческого капитала: измерение и направления повышения / В.А. Воробьев, С.А. Кристиневич // Белорусский экономический журнал. – 2012. – №1. – С. 44 – 51.
4. Каменских Е.А. Концептуализация формирования человеческого капитала в социально-экономической системе региона // Научные сообщения. Экономика и управление №5 – 2010 г. С. 102-110.
5. Ковалёв М.М. Человеческий капитал – фундамент экономики знаний / М.М. Ковалев, Е.Г. Господарик Проблемы управления. – 2011. – №3. – С. 46 – 56.
6. Корнеев И.В. Концептуальные основы теории человеческого капитала / И.В. Корнеев // Экономика и управление. - 2008. - №2 (14), - с.129-133
7. Кристиневич С.А. Формирование рыночного потенциала институтов развития человеческого капитала / С.А. Кристиневич // Экономический бюллетень НИЭИ Министерства экономики РБ. – 2011. – №4. – С. 48-56.
8. Лебедева, С.Н. Инвестиции в человеческий капитал: предпосылки и перспективы / С.Н. Лебедева, Малашенко Т.В., Петрович Э.И. // Белорусская экономика: анализ, прогноз, регулирование. - 2000. - №7. - С. 35-40.
9. Мировая экономика: учеб. для бакалавров / под ред. Б.М. Смитиенко. – М.: Юрайт, 2012. – 590 с.
10. Палий В.Ф. Человеческий капитал: вопросы учета и оценки /В.Ф. Палий Бухгалтерский учет. – 2011. – №6. – С. 80-84.
11. Рязанов В. Особенное и вообще в политической экономии /В. Рязанова

ЭКОНОМИСТ. – 2012. – С. 65-75.

References:

1. Becker, G.S. Human Behavior: An Economic Approach. Selected works on economic theory / G.S. Becker; per. from English; comp., scientific. ed. R.I. Kapelyushnikov. - M.: GU VSHE, 2003. - 672 p.
2. Bogatyreva V.V. Human capital as a factor in increasing the innovativeness of the state: theoretical aspects, the need to improve management efficiency / V.V. Bogatyreva Accounting and analysis. - 2012. - No. 10. - P. 3-8.
3. Vorobyov V.A. Institutional efficiency of human capital development: measurement and directions of improvement / V.A. Vorobyov, S.A. Kristinevich // Belarusian Economic Journal. - 2012. - No. 1. - S. 44 - 51.
4. Kamenskikh E.A. Conceptualization of the formation of human capital in the socio-economic system of the region // Scientific messages. Economics and Management No. 5 - 2010, pp. 102-110.
5. Kovalev M.M. Human capital - the foundation of the knowledge economy / M.M. Kovalev, E.G. Gospodarik Problems of management. - 2011. - No. 3. - S. 46 - 56.
6. Korneevets, I.V. Conceptual foundations of the theory of human capital / I.V. Korneevets // Economics and Management. - 2008. - No. 2 (14), - p.129-133
7. Kristinevich S.A. Formation of the market potential of human capital development institutions / S.A. Kristinevich // Economic Bulletin of the NIEI of the Ministry of Economy of the Republic of Belarus. - 2011. - No. 4. - S. 48-56.
8. Lebedeva, S.N. Investments in human capital: prerequisites and prospects / S.N. Lebedeva, Malashenko T.V., Petrovich E.I. // Belarusian economy: analysis, forecast, regulation. - 2000. - No. 7. - S. 35-40.
9. World economy: textbook. for bachelors / ed. B.M. Smitienko. – M.: Yurayt, 2012. – 590 p.
10. Paly V.F. Human capital: issues of accounting and evaluation /V.F. Paliy Accounting. - 2011. - No. 6. - S. 80-84.
11. Ryazanov V. Special and universal in political economy /V. Ryazanova Economist. - 2012. - S. 65-75.